

4. Дослідження партійної системи України

Партії є одним із головних інститутів політичної системи України. Як суб'єкти формування владних відносин вони великою мірою визначають характер і спрямованість політичного процесу, стратегію і тактику боротьби за владу, політичну стабільність суспільства: «Теоретично демократія можлива і без партій, на практиці — ні. Бо саме партії виражають думки й ідеї народу в такий спосіб, що вони можуть набути політичної дієвості. Партії є необхідним засобом втілення волі народу у його владу» [1].

Тема функціонування політичних партій в українському суспільстві нині є особливо актуальною. Вивчення цього інституту, ґрунтовне дослідження проблем, пов'язаних з ним, є надзвичайно важливим для розуміння загальних тенденцій розвитку політичного процесу.

Відмова КПРС від монополії на владу, закріпленої статтею 6 Конституції СРСР 1977 р., відкрила дорогу до політичного плюралізму. Інститут багатопартійності, що почав формуватися наприкінці 1980-х рр., став для України принципово новим феноменом. Паралельно почалося його вивчення в контексті пошуку оптимального шляху трансформації радянської системи, її адаптації до вимог часу. При цьому багатопартійність спочатку розглядалася як політичний інститут, що мав забезпечити ефективність реформування соціалізму, а її становлення — як важливий складник демократизації [2].

Проблематику багатопартійності почали осмислювати з наукової точки зору ще в пізньорадянські часи. При цьому українська специфіка певною мірою враховувалася, але розглядалася в загальносоюзному контексті [3]. Іншою характерною рисою цього періоду було те, що політичні партії майже не вирізнялися з-поміж інших об'єднань громадян, дуже часто їх розглядали як певний різновид громадських рухів [4]. Перші спроби системного наукового пізнання феномену багатопартійності мали переважно характер загального опису наявних партій та протопартійних чи квазіпартійних утворень. Показово, що водночас жвавий інтерес українських дослідників викликали також програмні засади і діяльність історичних партій, тобто партій попередніх історичних епох.

Інтеграція радянських і західних підходів до дослідження політичних партій і партійних систем, яка розпочалася із закінченням однопартійності, мала значною мірою еkleктичний характер. Разом з тим така практика дала змогу значно пришвидшити еволюцію української партології, зробити її частиною світового процесу наукового осмислення феномену політичних партій.

Публікації з партійної проблематики початкового періоду формування української партології можна умовно розділити на такі категорії:

- науково-публіцистичні нариси, що друкувалися на сторінках періодичних видань;

- хрестоматії, що включали в себе програмні документи політичних партій та стенограми з'їздів. Зокрема, варто згадати збірку «Україна багатопартійна» [5], до якої увійшли програми офіційно зареєстрованих політичних партій, а також коментарі стосовно розвитку партій та партійної системи;

- власне наукові праці, присвячені становленню інституту багатопартійності в Україні, в тому числі дисертаційні дослідження.

Провідне місце в дисертаційних роботах відводилось аналізу статусу і функцій політичних партій в умовах пострадянської трансформації, передусім впливу на структури влади. Таких підходів під час дослідження українських партій дотримувалися, зокрема, О. Стаценко [6], С. Топалова [7], М. Примуш [8], Л. Дунаєва [9], О. Категоренко [10], Б. Гагалюк [11], О. Анастасов [12], В. Лещенко [13].

Важливим напрямом дисертаційних досліджень була розробка партійної проблематики в контексті функціонування влади й опозиції в Україні. У цьому плані привертають увагу роботи Н. Вінничук [14], Н. Піскаррової [15], С. Бондар [16], Т. Ткаченко [17], В. Веренька [18], Я. Балановського [19], Д. Зубрицької [20].

Дослідники пропонували у своїх дисертаційних роботах власну типологію українських партій. Найбільшого резонансу набуло дослідження В. Базіва [21], яке знайшло продовження в його подальшій науковій діяльності.

Низку робіт присвячено ідеологічним чинникам розвитку партійної системи в Україні. У цьому напрямі працювали В. Ковтун [22], О. Волков [23], В. Лага [24], А. Бородай [25], Г. Агафонова [26], Н. Гедікова [27], М. Гуртор [28]. Кілька дисертаційних робіт присвячено вивченню феномену соціал-демократії, історії цієї ідеології на українських землях та перспектив сучасної соціал-демократії в Україні і світі. Зокрема, вказаною тематикою займалися В. Гошовська [29], О. Чувардинський [30], С. Остюченко [31], Л. Глушкова [32], Є. Перегуда [33]. Питання правового регулювання взаємодії політичних партій та інших елементів політичної системи України розглядали О. Гейда [34] та О. Бойко [35, 36]. Організаційні аспекти функціонування політичних партій досліджували А. Моїсєєва [37], О. Погребенник [38], А. Кройтор [39].

Важливим напрямом роботи дисертантів традиційно було дослідження ролі політичних партій у виборчих процесах. Г. Малкіна вивчала особливості еволюції та взаємодії виборчого законодавства і партійної системи [40]. Р. Старовойтенко, досліджуючи проблематику електорального вибору, розглядав

імідж політичної партії як один з головних чинників, що визначають результати голосування [41]. Варто зазначити, що теоретичні розробки цього науковця знайшли певне застосування на практиці — під час проведення виборчих кампаній Народної партії України. Л. Шачковська вивчала електоральні чинники структурування партійної системи [42], П. Струнін досліджував електоральні функції українських партій [43], О. Сакрієр розглядала технології конструювання іміджу партійного лідера у виборчих кампаніях [44], Б. Максимець вивчав виборчі кампанії українських націонал-демократів [45], М. Лісовська досліджувала електоральну роль партійної символіки [46]. У різні роки були захищені дисертації, автори яких досліджували участь українських партій у вирішенні проблем в аграрній [47], військовій [48], зовнішньополітичній [49] сферах.

Такі дослідники, як А. Ключкович [50] та В. Семенко [51] збагатили українську партологію вивченням партійних систем європейських країн. Суттєве місце в українській партології займали порівняльні дослідження. Так, Л. Скочилиас порівнювала парламентську діяльність політичних партій України і Росії у пострадянський період. Це одна з перших в Україні спроб порівняльного аналізу партійних систем, що сформувалися у республіках колишнього СРСР [52]. О. Нікогосян вивчала особливості партійного будівництва в країнах Східної Європи [53]. К. Меркотан досліджувала вплив євроінтеграції на європейські моделі багатопартійності і доводила, що українська багатопартійність є переважно кількісною, ніж якісною [54]. О. Кукуруз розглядала діяльність політичної опозиції в Україні та Польщі [55]. У цьому контексті варто згадати й англomовну працю А. Мелешевича, який порівнював партійні системи Росії, України та держав Балтії [56]. Важливим напрямом у вивченні політичних партій України є формування корпусу партійних документів, насамперед таких, як офіційно зареєстровані Міністерством юстиції України програми та статuti політичних партій: партійні видання [57–61]; збірники документів [62]; маніфести, заяви, звернення, відозви, декларації, ухвали партійних з'їздів та конференцій, що містять програмні положення (наприклад, [63; 64]); передвиборчі програми, з якими політичні партії та/або їхні члени йшли на вибори різного рівня (парламентські, президентські, місцеві та регіональні) [65].

Важливу роль у формуванні джерельної бази української партології відіграла партійна література, яку можна розділити на такі категорії: партійна преса або спеціально підготовлені дайджести [66]; біографічні й автобіографічні матеріали партійних лідерів [67]; партійні видання та матеріали, в яких розгорнуто викладалася ідеологічна доктрина певної політичної сили, обґрунтовувався її політичний курс, доводилася до цільових аудиторій (регіональних активістів, журналістів, науковців тощо) інформація щодо структури партії та пріоритетів її діяльності [68; 69]; науково-популярні та публіцистичні статті і книги лідерів партій (наприклад, [70]).

Важливим складником сучасної партології є аналіз комунікативних інструментів, за допомогою яких партії зверталися до своїх потенційних прибіч-

ників [71]. У цьому контексті слід відзначити фундаментальну систематизацію джерельної бази української партології, здійснену науковцями ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України під керівництвом М. Кармазіної [72].

Окремі матеріали, які засвідчують позиції керівників політичних партій України, присвячені осмисленню феномену української багатопартійності, зокрема публікації голови Соціал-демократичної партії України (об'єднаної) Віктора Медведчука [73–75], керівника Комуністичної партії України П. Симоненка [76–79], а також лідера Християнсько-демократичної партії України В. Журавського, який брав безпосередню участь у науковому вивченні процесу трансформації української політичної еліти [80–82], інших партійних лідерів, які викладали власні погляди та позиції очолюваних ними партій в більш стислому і популярному форматі (наприклад, [83–85]).

Політичним партіям приділялася певна увага в монографіях і збірках, автори яких намагалися проаналізувати весь комплекс інститутів і процесів, що становлять політичну систему України [86–89]. Утім, узагальнювальний формат таких робіт об'єктивно не давав можливості дослідити феномен багатопартійності в усіх її аспектах. Головні аспекти функціонування політичних партій розглядалися в підручниках з політології [90–101]. Зокрема, в одному з перших підручників за редакцією О. Семківа наголошувалося, що «з позицій політології найбільш суттєвим є визначення партії як суб'єкта політичного життя, з'ясування її місця у формуванні політичної системи і владних відносин» [102]. Перший навчальний посібник з партології побачив світ лише у 2001 р. [103]. Через п'ять років вийшов підручник, авторами якого стали провідні фахівці у царині вивчення української багатопартійності із Києва, Донецька та Львова [104]. Разом з тим у 2000-х рр. в Україні було видано кілька посібників з вивчення політичних партій як загальнотеоретичного характеру [105–108], так і з акцентом на певні аспекти партійних функцій, наприклад, ротацію кадрів у органах влади через вибори [109; 110] та формування політичної еліти [111].

Вагому роль у дослідженні партійної системи України відіграли праці, присвячені ідеологічним доктринам сучасних політичних партій. Канадський політолог українського походження І. Мигул опублікував у 1997 р. короткий конспект своїх лекцій «Політичні ідеології: порівняльний аналіз» [112]. Видавництво «Смолоскип» видало низку ґрунтовних збірок, присвячених провідним політичним ідеологіям: «Лібералізм» [113], «Консерватизм» [114], «Націоналізм» [115].

Поважними віхами становлення української партології стали праці Ю. Шведа, зокрема наукове осмислення ключових теоретичних питань цієї дисципліни [105] та підготовка енциклопедичних словників [116; 117].

Серед робіт, які збагатили українську партологію в теоретичному і методологічному плані, слід відзначити монографію Л. Гонюкової, яка розглядала політичні партії як інститут державної політики й управління [118], та працю Віктора і Володимира Мейтусів, присвячену питанням оптимізації партійної діяльності [119].

Значною подією в українській партології став вихід енциклопедичного довідника «Українська багатопартійність: політичні партії, виборчі блоки, лідери (кінець 1980-х — початок 2012 рр.)» [120].

В українській політології наявне розмаїття визначень політичної партії та партійної системи, але в цілому у визначеннях домінує інституціоналістський підхід. Партія визначається, як правило, як «політичний рух, що має високий ступінь організації і прагне реалізувати свою мету шляхом оволодіння владою і програмно не обмежуватися впливом на засоби її здійснення», як «спільнота людей, об'єднаних ідеологічно і організаційно з метою завоювання (внаслідок виборів або іншими шляхами) влади, утримання і використання державної влади для реалізації інтересів тих або інших соціальних і етнічних спільнот» [95, с. 256] або «політична організація, яка об'єднує на добровільних засадах людей зі спільними інтересами, що реалізовані в основоположних ідейних настановах і програмах з метою впровадження їх через оволодіння політичною владою та здійснення державного керівництва країною» [121].

Партійну систему, як правило, визначають як систему відносин суперництва та співробітництва між існуючими в конкретному суспільстві політичними партіями [122, с. 294] або як спосіб взаємодії різноманітних партій в боротьбі за владу [101, с. 158], чи як сукупність політичних партій, відносин між ними, між партіями і державою, їхній характер, умови діяльності, погляди на базові цінності політичної культури суспільства і ступінь узгодженості у цих поглядах, що реалізовані в прийнятих ними ідеологічних доктринах і формах та методах практичної політичної діяльності [121, с. 212]. На думку М. Примуша, партійна система визначається такими чинниками, як кількість партій, їхня чисельність, структура і характеристики розбіжностей між ними [123]. В. Бебик називає багатопартійність «цивілізованим механізмом узгодження інтересів різних суспільних груп, підходів, поглядів, мобілізації громадян на легітимізацію (узаконення) політичного ладу» [121, с. 208].

В українській політології партійні системи, як правило, класифікуються на основі теоретичних підходів М. Дюверже, Дж. Сарторі, Є. Вятра [124; 125; 95; 97]. У продовження цих підходів В. Якушик запропонував багатоаспектну типологію партійних систем, яка включає в себе: 1) стабільні та нестабільні системи; 2) системи, здатні зберігати цілісність і такі, що розпадаються; 3) системи, які функціонують у нормальній та в надзвичайній ситуаціях; 4) поляризовані (біполярні), багатополарні й атомізовані системи; 5) альтернативні системи (з визначенням принципу допустимості ротації, зміни правлячих партій) та неальтернативні; 6) системи молоді й такі, що мають досить тривалу історію і базуються на сталих традиціях; 7) партійні системи, що перебувають на етапі свого зародження, і такі, що перебувають на стадії успішного розвитку або увійшли в період свого занепаду і саморуйнування; 8) наднаціональні, загальнонаціональні, регіональні та локальні (місцеві) партійні системи тощо [126]. Загальна система функцій політичних партій, як правило, розуміється таким чином: функції представництва інтересів, комунікативна, формування та добору політичних

еліт і соціалізації населення, розроблення політики та здійснення політичного курсу, соціальної інтеграції [101; 127].

Перші спроби типологізації політичних партій мали місце ще наприкінці радянського періоду. В умовах домінування КПРС це був лінійно-бінарний поділ: «комуністи — антикомуністи», «праві — ліві», «комуністи — демократи», «формали — неформали» [128]. У пострадянський період за взірць бралися західні схеми класифікації, які наповнювалися змістом із певним урахуванням української специфіки. Так, В. Литвин застосовував для аналізу української багатопартійності традиційний для Європи поділ політичних сил на лівих, правих та центристів [129]. В. Кремень та Є. Базовкін, крім того, розрізняли праві сили за ступенем радикалізму, відповідно в політичному спектрі України вони виділяли чотири сегменти: соціал-комуністів, центристів (прагматиків), націонал-демократів і націонал-радикалів [130]. Використання політичного темпераменту (ступінь радикалізму) як одного з головних чинників класифікації політичних партій України мало місце і в працях інших дослідників [131–133, с. 3–13; 134, с. 23–25].

Найбільш поширеним критерієм типологізації політичних партій була ідеологія. Саме за цим критерієм робилися перші спроби класифікувати політичні партії України і структуровано побудувати партійно-політичний спектр [135]. Утім, уже в середині 1990-х рр. умовність «чистих» ідеологічних доктрин у пострадянських реаліях стала очевидною для українських дослідників [136; 137].

М. Томенко, виходячи з політичного темпераменту партій та їхніх ідеологій, виділяв в українському політикумі сім ідеологічних типів: комунізм, соціалізм, соціал-демократія, ліберальна демократія, національна демократія, консерватизм, націоналізм [138, с. 93]. Ці ж сім типів (хоча їх і не названо) покладено в основу аналізу партійно-політичного спектра України О. Голобуцьким та В. Куликом [139].

В. Якушик залежно від офіційної та фактичної соціально-політичної ідеології поділяв політичні партії на анархістські, комуністичні, соціалістичні, ліберальні, консервативні, традиціоналістські, фашистські [140, с. 18]. А. Білоус подавав п'ять базових характеристик політичних партій: ідеологія (п'ять типів: комунізм, соціал-демократія, лібералізм, консерватизм, фашизм), політична платформа, організаційна структура, методи і засоби діяльності, соціальна база й електорат [141].

Пізніше українські партологи розробили низку досить складних параметрів для дефініцій партій.

Наприклад, К. Дикань виділив у партійній системі України, беручи за головні системотвірні ознаки, сім таких сегментів:

- ставлення до розбудови самостійної Української держави, її органів і надання їм національного характеру;
- публічна активність у своїй практичній діяльності;
- положення програмних документів, від яких партія вважає за можливе відмовитися у своїй поточній діяльності (зворотно-пропорційна залежність);

— історія виникнення;
— особистість керівництва. За цією типологією автор поділяє українські партії на націонал-радикальні; консервативні; націонал-ліберальні; ліберальні; інтегрістські (проросійські); соціал-демократичні; прокомуністичні [142].

На думку В. Бебика, модельними параметрами сучасної партії є:

1. Інституціоналізація або місце і роль партії в політичній системі.
2. Статус в уряді (керівництво або участь), представленість (непредставленість) в органах влади (законодавчих, виконавчих, судових).
3. Соціальна база (стани, групи, конфесії, етноси, окремі громадяни тощо).
4. Політичні орієнтації (настанови) стосовно власності, ролі держави, прав громадян тощо.
5. Мета функціонування (суперництво на виборах, підрив політичної системи, підтримка еліти влади тощо).
6. Структурна незалежність (ступінь незалежності, кадрові, фінансові джерела, зв'язки з іншими вітчизняними і зарубіжними партіями).
7. Внутрішня організація (структура, ієрархічні зв'язки, географія впливу, ступінь централізованості, періодичність проведення зборів, з'їздів, інтенсивність пропаганди, постановка науково-дослідної діяльності тощо).
8. Рівень згуртованості, активності членів партії, дисципліни, дотримання доктрини тощо. При цьому автор уводив подвійний ідеологічний вимір, розрізняючи партії як за базовою ідеологічною доктриною (консервативні, ліберальні, соціалістичні, комуністичні, фашистські, конфесійні, нетрадиційні), так і за шкалою «ідеологізм — прагматизм» (ті, що керуються ідеологією, та ті, що керуються діловими інтересами). Разом з тим традиційний поділ на лівих, центристів і правих автор зробив за класичним критерієм «рівень і характер прогресивності» [121, с. 205–206].

В. Базів використав генетичну типологію, поділяючи партії України на сім типів залежно від їхнього походження:

- 1) спадкоємиці тих, що діяли до утвердження радянського режиму;
- 2) націоналістичні, споріднені з Організацією українських націоналістів (КУН);
- 3) «партії більшовицької і прокомуністичної орієнтації» (КПУ, ПСПУ, СПУ);
- 4) «партії націонал-демократичної орієнтації», які «фактично походять від Народного Руху України як масової громадсько-політичної організації» (УРП, ДемПУ);
- 5) об'єднання «молодих прагматиків», переважно «науково-технічної та економічної інтелігенції» (НДП, ПРП);
- 6) кланові структури («Громада»);
- 7) партії лідерського типу (УКРП) [143, с. 10, 99–102].

В. Якушик запропонував чотириблочну типологію політичних партій, в якій параметри аналізу згруповано за такими принципами:

- теоретико-ідеологічне підґрунтя і політична платформа партії;
- соціальна база партії;

— специфіка генези (процесу виникнення) та організаційних структур партії;

— статус і роль партії в політичній системі та в суспільстві в цілому.

На базі критерію відстоюваних цивілізаційних культурно-історичних цінностей та геополітичних програм розвитку України він запропонував таку класифікацію головних компонентів (як реально наявних, так і потенційно можливих) української партійної системи:

— українофільські партії;

— партії радянського патріотизму;

— партії, орієнтовані на історичні цінності Російської імперії;

— слов'янофільські партії;

— партії євразійського спрямування, орієнтовані на посткомуністичну інтеграцію колишніх радянських республік;

— партії європейської інтеграції та трансатлантичної єдності;

— партії, чия система основних цивілізаційних цінностей не передбачає оптимізації розвитку України як держави [140, с. 16, 19].

Розробляючи періодизацію еволюції партійної системи України, дослідники, як правило, брали за основу події новітньої історії, що справили визначальний вплив як на розвиток багатопартійності, так і на інші політичні інститути. Часто хронологічні рамки певних періодів визначалися у прив'язці до виборчих циклів або часу правління того чи іншого президента.

Перший етап становлення багатопартійності в Україні дослідники характеризували практично однотайно, хоча по-різному визначали його часові рамки (відлік починали як з квітня 1985 р., так і з жовтня 1990 р.) і давали йому різні назви: двополюсна протопартійність, опозиційно-переддержавний період — А. Білоус, Е. Пуфлер, М. Томенко [141; 144; 133; 134]; формування перших національних рухів і політичних партій — А. Романюк та Ю. Шведа [145, с. 237]; формування політичних партій — В. Войтків [146]; формотворчий етап — О. Бойко [147–149]. Початком першого етапу вважається створення в УРСР перших опозиційних політичних організацій (кінець 1980-х рр.), яке співпало з початком політичної структуризації українського суспільства [150], а завершення етапу — розпадом Радянського Союзу у 1991 р. На цей етап припало виникнення низки організацій національного та демократичного спрямування, що діяли в режимі співпраці, потужним консолідаційним чинником якої була наявність могутнього противника — КПРС. О. Дергачов характеризував цей етап як «спрощений і антагоністичний дуалізм: ідеї національної незалежності і демократії проти радянської комуністичної москвоцентристської ідеології» [151]. І. Калмакаш та О. Бриндак так описували цей етап: «Спочатку усіх гуртує протистояння і єдина, з негативним відтінком, мета — подолати антидемократичний режим. З просуванням цим шляхом проходить ідейне розмежування, сепарація» [152, с. 98].

Загалом серед чинників утворення перших українських партій дослідники виділяли такі:

— боротьба проти КПРС (її монополії на владу), за суверенітет (незалежність) України;

- прагнення інституалізації, притаманні політично активним громадянам;
- впровадження ознак громадянського суспільства.

Другий етап становлення багатопартійності в Україні, на переконання переважної частини дослідників, припадав на 1992–1994 рр. Це був період «розбудови держави», коли формувалася партійна система України, створювалися політичні партії різного ідеологічного спрямування, поступово виникав досить широкий партійно-політичний спектр. Водночас ставала очевидною роздрібненість політичних сил, штучний характер, нестійкість, недієздатність багатьох партій: «Українська мультипартійність має суто соціальне підґрунтя. Значна частка партій, як і громадських організацій, стають для тисяч громадян формою соціального самоустрою, для деяких — засобом самореалізації та кар'єри» [153]. Більшість українських дослідників розглядали феномен мультипартійності в негативному контексті. Так, В. Журавський відзначав: «Мультипартійність призводить до того, що утворилося багато партій різної політичної орієнтації, приблизно рівних за впливом, які не можуть вирішувати самостійно свої завдання. Дрібнопартійність посилює політичну невизначеність, негативно впливає на діяльність різних політичних структур» [154].

Основною детермінантою третього етапу становлення політичних партій в Україні (1994–1997), на думку науковців, були парламентські, президентські та місцеві вибори 1994 р., що проходили на засадах багатопартійності [155]. Цей період вважається періодом подальшого розвитку багатопартійності, ідейного й організаційного самовизначення політичних партій [145, с. 237]. Дослідники наголошували, що важливу роль у розвитку партійної системи України відіграло прийняття нового виборчого законодавства, а також законодавче врегулювання діяльності політичних партій. Це створило передумови для якісно нових політико-юридичних і соціально-економічних засад партійного будівництва в Україні [156]. О. Бойко характеризувала цей етап як період переходу від багатопартійності до багатопартійної системи, від наявності в суспільстві певної кількості політичних партій до визначеного способу організації конкуренції за політичну владу [35]. Політологи відзначали, що головною метою діяльності більшості партій України на цьому етапі було їхнє повноцінне включення в політичну систему нової держави і виконання ними всього спектра функціональних обов'язків, що притаманні цим політичним інститутам у суспільствах з усталеною формою демократії [135, с. 242].

Спільною рисою другого і третього етапів становлення української багатопартійності було виникнення квазіполітичних партій-маргіналів. М. Томенко вважав, що головним чинником створення таких структур було узаконення спрощеного механізму правового регулювання реєстрації партій, відзначаючи, що саме таким чином «було створено правове поле стимулювання малочисельних квазіполітичних партій під амбіційних, псевдополітичних лідерів» [157].

Говорячи про позитивну роль парламентських виборів 1994 р., дослідники, як правило, робили зауваження щодо маловпливовості українських партій. Зокрема, О. Дергачов відзначав: «Вибори усе ж сприяли подальшому розвитку партійної системи, появі нових партій і прагматизації та професіоналізації

діяльності частини з них. Зокрема, в 1996 р. виникають такі помітні актори, як Прогресивна соціалістична партія України, Народно-демократична партія і Соціал-демократична партія України (об'єднана), у 1997 р. — Партія “Реформи і порядок”. Проте, більшість партій залишалися практично невідомими на загальнонаціональному рівні і не мали впливу на політичні процеси» [158].

М. Рагозін наголошував: «На розвиток партій і партійної системи негативно впливала ідея непартійного уряду, згідно з якою кабінет повинен бути позапартійним і займатися господарською діяльністю» [159]. Окремі дослідники не розділяли другий і третій етапи становлення партійної системи України, виходячи з того, що рівень впливовості політичних партій протягом 1991–1998 рр. залишався незначним і почав поступово зростати лише наприкінці 1990-х рр. [146]. Так, О. Лісничук і О. Сушко відзначали, що протягом 1991–1996 рр. в Україні відбувалося «формування непартійної політичної системи, тобто такої, у якій не існувало партійної влади, що зняло питання колективної відповідальності керівної еліти і унеможливило конкуренцію партійних команд» [160, с. 16]. Інші дослідники пояснювали цей тренд у загальному контексті постмодерної політики [161].

Початок четвертого етапу еволюції партійної системи України (1997–2004) дослідники хронологічно пов'язували з виборами Верховної Ради України третього скликання (березень 1998), які вперше проводилися за змішаною системою, що передбачала обрання половини народних депутатів за партійними списками. Це був період, коли відбувалася консолідація політичних партій, цілеспрямована мобілізація електоральної бази, формування виборчих блоків [162], поступова стабілізація атомізованої партійної системи, трансформація її у плюралістичну: «Претендентам на місця у Верховній Раді хоч-не-хоч доводиться вести боротьбу на рівні ідеологій, на рівні партійних програм і командної гри» [163].

Почалося організаційне оформлення угруповань як суб'єктів публічної політики, що раніше мали переважно тіньовий характер і діяли у сфері неопублічної політики або взагалі перебували поза політичним процесом. Як зазначав А. Дорошенко, у 1996–1998 рр. суспільство стало свідком приходу під «дах» політичних партій цілої низки потужних тіньових угруповань [164]. На думку О. Лісничука та О. Сушка, перші партійні «надбудови» над політико-економічними групами виникають починаючи з виборів 1998 р., із запровадженням змішаної виборчої системи зростає інституційна значущість партій [160, с. 16]. Політологи і соціологи відзначали вплив, який справили на розвиток партійної системи України президентські вибори 1999 і 2004 рр. та парламентські вибори 1998 і 2002 рр. [165–169].

У цей період у розвитку партійної системи України, на думку дослідників, домінували прагматичні, технологічні підходи, спостерігалася девальвація ідеологічних цінностей, на перший план висувалися фінансові, інформаційні ресурси, неформальні взаємини з владою [170, с. 191–195]. Реальний вплив партій в Україні визначався не тільки і не стільки електоральною підтримкою, скільки наближеністю до влади, передовсім до Адміністрації Президента України.

Учені, що згуртувалися довкола журналу «Політична думка», характеризували цю ситуацію таким чином: «В Україні домінуючий вплив на партійне будівництво перебрали на себе влада та кланово-олігархічні угруповання. Українські партії дедалі більше не стільки презентують окремі суспільні прошарки, скільки слугують формою організації публічного функціонування і легітимації окремих груп бюрократичної та бізнесової еліти. Вони формуються згори, а процес вибору ідеології набув цілком штучного характеру. Гальмування економічних реформ та соціальних перетворень, принципи організації влади, що утвердилися, визначили зворотню логіку: не партії артикують суспільні інтереси і визначають політичний розвиток, характер і зміст діяльності влади, а сама влада визначає правила виникнення, існування та коефіцієнт політичної успішності партій» [153].

Науковці Національного інституту стратегічних досліджень (НІСД) так визначали основні тенденції розвитку партійної системи України на цьому етапі:

1. Провідну роль у політичному житті України відіграють партії, створені в 1989–1993 рр. (КПУ, СПУ, НРУ). При цьому жодна із зазначених політичних сил не може вважатися загальноукраїнським виразником реформаторських і, понад те, демократичних ідей.

2. Спільною рисою переможців парламентських виборів 2002 р. була наявність досить стабільного й окресленого електорату, відбулася значна консолідація політичних сил в основних сегментах політичного спектра.

3. Фактична відсутність достатньо потужної політичної бази для демократичних перетворень зумовлює можливості дальшого маніпулювання громадською свідомістю через реалізацію відповідних політико-пропагандистських проєктів.

4. Недостатність ідеологічної наповненості та загальна нерозвиненість партійної системи стали наслідком певного перебільшення значення і ролі політичних лідерів-особистостей в реалізації партіями своїх політичних інтересів [89, с. 94–95; 171, с. 65–66].

Певні феномени, що виникли на попередніх етапах еволюції партійної системи України, в цей час набувають якісно інших характеристик. Зокрема, С. Грабовський відзначав у цьому контексті партії-фантоми, споріднені за гаслами й навіть за назвами з конкурентами, в яких вони мали відтягнути голоси [163].

За оцінками фахівців, разом з поступовим зростанням ролі політичних партій у всіх сферах суспільного життя, передусім у галузі державного управління, партійній системі України в цей період були притаманні такі ознаки, як слабкість ідеологічної бази, відсутність чітких і зрозумілих програм і відповідальності за їх виконання, нестача ресурсів. Це призводило до низького представництва партій у місцевих органах державної влади та самоврядування, спричиняло їхню регіональну обмеженість і залежність від інтересів окремих промислово-фінансових груп, а часто й конкретних осіб [172; 173].

Початком п'ятого етапу розвитку партійної системи України вважається проведення політичної реформи у 2005 р., яка змінила «правила гри»

в українському політикумі. Партії дістали реальні важелі впливу, ставши одним з визначальних політичних інститутів. Як зазначали І. Тімкін і Н. Новикова, «політичні реалії змушують визнати не просто формальний факт впливу політичних партій на процес політичного управління, а й погодитись з тим, що поза його врахуванням навряд чи можна буде розбудувати адекватну картину політичного управління» [174].

Парламентські вибори 2006–2007 рр. зафіксували сталу тенденцію парламентаризації українського політичного життя, оформлення міцних партійних коаліцій з широкими ресурсами підтримки, чітке структурування політичних альтернатив одразу за кількома осями протистояння [175; 176]. А в 2010 р. вперше пройшли у форматі міжпартійних змагань і президентські вибори. Тож цілком зрозуміло, що в цей період українські дослідники приділяли особливу увагу вивченню електоральних функцій політичних партій. Зокрема, над цією проблематикою плідно працювали Ю. Шведа [110; 117; 177; 178], М. Лісовська [179; 180; 46], М. Борисов [181], І. Миклащук [182] та інші вчені. Відбулося кілька поважних наукових конференцій, присвячених якісним змінам української багатопартійності, серед яких слід відзначити міжнародний академічний форум, що пройшов у листопаді 2011 р. [183].

За результатами досліджень українських партологів вийшла друком низка аналітичних доповідей, присвячених еволюції партійної системи України. Серед них варто виділити колективні праці експертів НІСД за редакцією В. Яблонського [184] та О. Фісуна [185], а також Центру Разумкова [186] і Лабораторії законодавчих ініціатив [187]. Важливі аспекти функціонування української багатопартійності розглядались і в аналітичних доповідях ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України [188, с. 153–171; 189, с. 9–24].

Важливе місце в українській партології посідають дослідження окремих сегментів партійно-політичного спектра. На правому фланзі партійного спектра особливий інтерес дослідників викликали радикали. Утім, публікації про них були переважно науково-популярними виступами в періодичних виданнях [190–192]. Праві консерватори опинилися в центрі уваги дослідників через низку скандалів і розколів, що розпочалися в націонал-демократичному середовищі в середині 1990-х рр.

У другій половині 1990-х рр. дійшла черга лівих сил стати об'єктом ґрунтовних політологічних досліджень. Значною мірою це було обумовлено розумінням того, що популярність в українському суспільстві лівих не зійшла на рівень після розпаду СРСР. О. Гарань і О. Майборода, зокрема, виділяли такі чинники «лівого ренесансу»: економічна криза; докорінні зміни соціальної структури; невдале державне управління; побоювання за звичне мовно-культурне середовище; дія ностальгійного комплексу [193; 194].

Є. Перегуда, розглядаючи основні тенденції в тлумаченні лівими партіями України динаміки продуктивних сил і соціальної структури, питань національно-державного будівництва та політико-правових концепцій, обґрунтовував тезу про втрату ознак головної ідейної суперечності в доктринах лівого руху через суперечність між соціал-демократією та комунізмом. Доктрини лівих

партій дослідник характеризував як умову вироблення стратегії лівого сегмента політичної бюрократії з проблем консолідації суспільства [33].

Головну увагу українські дослідники приділяли комуністам і соціалістам — найбільшим лівим партіям, які виступали носіями традиційних цінностей радянської доби [195]. При цьому деякі вчені вважали, що пострадянські ліві взагалі не є лівими в класичному розумінні цього поняття [196].

Поряд із лівими консерваторами українські партологи досліджували і лівих радикалів, щоправда, крайнім лівим присвячували значно менше уваги і, як правило, зосереджувалися на окремих аспектах їхньої діяльності [197].

У наукових дослідженнях, які стосувались українського лівого центру — соціал-демократії — можна виділити дві хвилі. Перша (у першій половині 1990-х рр.) була обумовлена очікуваннями ідеологічної трансформації лівих України за зразком країн Центральної Європи [198–207]. Друга (із кінця 1990 — до початку 2000-х рр.) — використанням соціал-демократичних брендів фінансово-промисловими групами [208; 73; 74; 209–212]. Варто відзначити, що частина праць мала відверто апологетичний характер і нагадувала осучаснену версію наукового комунізму. Однак і такі доробки, напевно, збагатили українську партологію, ввівши до наукового обігу багато партійних документів.

Перші дослідження українського центризму з'явилися ще в першій половині 1990-х рр. Значну увагу цій проблематиці, зокрема питанню критеріального розмежування ліво- та правоцентризму, приділив В. Литвин [213; 214]. Доводиться відмітити дещо ідеалізовані уявлення щодо центризму з боку деяких учених-політологів. Наприклад, І. Кирилюк характеризував центризм як «механізм взаємодії та взаємоузгодження загальнолюдського, національного і класового (корпоративного) як філософських категорій у політиці» [215], а В. Баранівський наголошував, що «ідеологія центризму є нині для України надзвичайно актуальною, і ця ідеологія має базуватися на глибинних національних духовних, культурних традиціях та цінностях українського суспільства» [216]. Однак у цілому, в українській партології домінували більш зважені підходи до центристської політичної течії [217–219].

Іншим поширеним форматом секторальних досліджень було вивчення підходів різних політичних сил до певних стратегічно важливих або знакових напрямів державної політики (економічного розвитку, соціальної політики, міжнародних відносин, екології, національної безпеки, мовного питання тощо) [220]. Однією з перших таких розробок була стаття В. Литвина, присвячена зовнішньополітичним програмам українських політичних партій [221].

Варто згадати також наукові праці, присвячені функціонуванню політичних партій в окремих регіонах України [222] та партійній участі місцевих і регіональних еліт [223], зокрема відзначити круглі столи та науково-практичні конференції, які проводилися регіональними філіалами Національного інституту стратегічних досліджень і матеріали яких стали помітним внеском у розвиток української партології [224].

Велику увагу українських політологів привертала проблематика трансформації радянської номенклатури на пострадянську. При цьому дослідники розглядали «партію влади» переважно в негативному контексті, вбачаючи в ній потужний гальмівний чинник демократичного розвитку пострадянської України [225; 226].

Феномену «партії влади» в першій половині 1990-х рр. було присвячено низку робіт як наукового, так і публіцистичного характеру. Деякі дослідники навіть розглядали державно-управлінську еліту як організовану політичну силу, що має власну систему суспільно-політичних поглядів, цінностей та інтересів (дехто навіть говорив про певну ідеологію), ієрархію лідерів і ресурсну базу (в тому числі й соціальну). О. Турчинов вважав появу цієї страти як «відмову правлячої бюрократії від офіційної участі в партійному будівництві і зведення політичних форм її впливу на маси лише до встановлення організаційного та фінансового контролю за засобами масової інформації» [227, с. 81].

Організаційне і політичне оформлення пострадянської номенклатури України до цього часу не знайшло належної наукової оцінки. Мали місце лише поодинокі спроби аналізу цих процесів у загальному контексті пострадянської трансформації [228; 229].

Досить показово, що наукове осмислення феномену політичної опозиції почалося раніше і велося більш системно, ніж вивчення феномену пострадянської політичної еліти [230]. Щодо останнього, варто відзначити працю львівських вчених, які розглядали еволюцію української політичної еліти як один із ключових чинників пострадянської трансформації [231].

Першою спробою публічної легітимації «партії влади» в Україні, на думку більшості дослідників, стала Народно-демократична партія (НДП), яка мала «змішане походження, увібравши в себе як націонал-демократичний компонент «першої хвилі», так і адміністративну складову» [160, с. 16]. В. Базів наголошував, що в українському контексті «партії створювалися під певних харизматичних лідерів, тобто на перше місце виходять суб'єктивні чинники, а не національний інтерес». Також варто відзначити таку його тезу: «Партія породжує клас олігархів, який посилюється при постійному послабленні партії» [143, с. 85, 25].

В. Паламарчук і О. Литвиненко зазначали, що багатопартійність і парламентаризм — це «відображення здобутків і недоліків еліт», а проблема «становлення і розвитку елітних прошарків, які б... були органічною частиною суспільства і належним чином виконували відповідні, вкрай важливі для нього функції» є ключовою. Разом з тим вони зазначали, що «електоральні прихильності політичними партіями виборюються не стільки вираженням політичних уподобань, як експлуатацією певних особистих рис їхніх лідерів та застосуванням маніпулятивних виборчих технологій» [232, с. 38; 233].

В. Малярчук наголошував, що «ознакою відповідності принципів побудови нових українських “партій влади” сучасним трендам європейського партійного будівництва має бути, насамперед, не масовість і навіть... не кількість народних депутатів — їх членів, а неухильне виконання передвиборчих зобов'язань,

здатність довести свою “професійність” в державному управлінні і активна участь у міжнародному міжпартійному співробітництві» [234]. І. Кресіна та Є. Перегуда, відзначаючи, що більшість навіть тих політичних партій, які впливали на процес прийняття політичних рішень, мали мізерну чисельність місцевих осередків, а отже, не виконували роль агрегаторів суспільної думки, наголошували: «Така ситуація триватиме доти, доки перерозподіл уже існуючого капіталу (фінансового, виробничого, політичного тощо) приносить більше дивіденди, ніж зусилля по створенню капіталу нового» [235].

Із утвердженням партій як ключового інституту політичної системи України важливим предметом досліджень політичних еліт став феномен партійного лідерства. Зокрема, в цьому напрямі працювали Г. Агафонова [236], С. Белашко [237; 238], В. Корнієнко та В. Добіжа [239], А. Моїсєєва [240], М. Морарь [241–243], А. Пахарєв [244–247], Ф. Рудич [248; 249], І. Савченко [250], Т. Слабчук [251], О. Траверсе [252–255], А. Шабан [256], Г. Щедрова [257] та інші дослідники. Із колективних праць варто відзначити навчальний посібник, підготовлений науковцями ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України у 2012 р. [258].

Увагу дослідників традиційно привертала проблема фінансування політичних партій [259]. Утім, через зрозумілі труднощі із здобуттям достовірних фактів, це питання недостатньо вивчено в науковій літературі. Як правило, політологи розглядали формування ресурсної бази партій в загальному контексті відносин бізнесу і політики [260]. Популярним предметом цього напрямку української партології було державне фінансування партій. Зокрема, над цією проблематикою працювали експерти НІСД [261; 262], УНЦПД [263] і Лабораторії законодавчих ініціатив [264; 265].

Окремо варто відзначити працю львівських вчених, які досліджували вплив системи фінансування політичних партій на розвиток демократії, порівнюючи світовий досвід з реаліями України. Розглядаючи гіпотезу про те, що «система партійного фінансування безпосередньо детермінує стан внутрішньопартійної демократії, є залежною від існуючого стану і є визначальним показником демократичного характеру самої партії», вони дійшли такого висновку: «Домінуюча роль приватних пожертв в структурі партійних доходів не сприяє розвитку внутрішньопартійної демократії, веде до протиставлення, з одного боку — партійного керівництва і решти членів партії — з другого, відповідно розділеним виявляється і саме партійне керівництво. Тобто, існуюча сьогодні система партійного фінансування стає обмежувальним чинником для внутрішнього розвитку політичних партій у напрямку стандартів демократичного суспільства, внаслідок чого діючі сьогодні в Україні політичні партії ми не можемо вважати повністю демократичними інститутами» [266].

Цікавими прикладами досліджень ресурсної бази багатопартійності були розробки В. Сергєєва, який вивчав проблеми управління інвестиційними партійно-політичними проектами [267], С. Белашка, який розглядав українські партії як патронатно-клієнтні системи [268], та О. Швиркова, який висловив припущення, що в майбутньому на зміну ідеологічним партіям придуть

партії-ФПГ [269; 270]. Свій внесок у вивчення проблеми фінансування політичних партій зробили також Л. Адашис [271], В. Лебедюк [272], О. Шумельда [273; 274] та інші дослідники.

Сформована під впливом інших політичних інститутів (парламенту, президента, уряду) партійна система України стала важливим чинником безперервності політичного процесу, визначаючи коло і статус його учасників, обумовлюючи стабільність політичного режиму [275]. Водночас вона стала й чинником політичних конфліктів, поширюючи свої впливи на інші інститути — президента, парламент, уряд, місцеве самоврядування [276]. Більшість дослідників вважала, що ступінь розвитку української багатопартійності прямо залежить від форми правління: чим більша роль парламенту в політичній системі, тим важливіше значення мають політичні партії. Зокрема, Г. Малкіна відзначала: «Якщо партійну систему розуміти як сукупність політичних сил, представлених у вищому законодавчому органі держави, то вона буде виступати головним чинником, від якого залежить ефективна робота парламенту, а отже, політична система країни в цілому» [40]. З нею солідарна Г. Мазуренко [277–279]. Утім, у цьому контексті українські вчені висловили низку застережень. Так, Р. Мартинюк зазначав, що «режим парламентаризму — не привілей для політично структурованих суспільств із розвиненою партійною системою та усталеними традиціями демократії, що, зокрема, знаходить своє вираження у здатності владаючих політичних партій до співробітництва» [280, с. 4].

Українські вчені слідом за М. Дюверже відзначали тісний взаємозв'язок між партійною та виборчою системами, які впливали на розвиток і форму одна одної. Зокрема, В. Кампо наголошував, що «виборче право держави має враховувати тип партійної системи, відображати рівень і тенденції розвитку політичної культури народу» [281].

Українські політологи активно обговорювали питання впливу виборчої системи на конфігурацію партійної системи країни і характер міжпартійних взаємовідносин. Важливу роль в еволюції партійної системи України дослідники відводили виборчій системі, за якою обирається парламент. Загально поширеною була думка про те, що голосування за виборчими списками, висунутими політичними партіями та їхніми блоками, сприяє розвитку ефективної багатопартійності, натомість мажоритарна система з одномандатними округами гальмує цей процес [282–285]. О. Категоренко, розглядаючи реформування політичної системи як «послідовний процес інституційних змін в організації та функціонуванні органів влади на засадах цілеспрямованої модернізації», доводив доцільність використання на сучасному етапі суспільного розвитку пропорційної системи як на виборах Верховної Ради, так і на виборах органів місцевого самоврядування [10]. Утім, були й інші точки зору. Зокрема, В. Базів застерігав: «В умовах суперкризи пропорційна система виборів призводить до ще більшого хаосу: зміна альтернативних партій при владі означає на практиці перехід від однієї крайності до іншої» [143, с. 108].

Окремим питанням наукової дискусії була доцільність надання політичним партіям ексклюзивного права формувати органи місцевого самоврядування.

Зокрема, О. Конотопцев звертав увагу на такі проблемні моменти: громадянам доводиться «обирати між несаможиттєвими осередками багатьох партій зі слабо зрозумілими пересічному українцеві настановами та програмами»; слабкість зв'язків між виборцями та їхніми представниками (проголосувавши за партію, важко домогтися від неї звіту за діяльність її депутатів); істотна залежність депутатів від партійного керівництва, що «значно обмежує депутатів і може вплинути на процес обговорення та прийняття важливих рішень» [286].

Так чи інакше запровадження виборів за партійними списками обумовило появу цілої низки наукових, науково-практичних і методологічних праць, що стосувалися різних аспектів цього процесу [287–302].

Суперництво партій у політичному житті може виражатися в різних формах: відкрите протистояння, тимчасова згода, передвиборчий альянс, урядовий союз [303]. Велика кількість як суто політологічних, так і науково-популярних праць українських вчених була присвячена міжпартійним взаєминам — розколам, блокуванням, формуванням коаліцій [304–306]. Ці ж питання активно обговорювалися дослідниками на конференціях, круглих столах, науково-практичних семінарах [307].

Значне місце в українській партології відводиться вивченню і порівняльному аналізу партійних, передусім передвиборчих програм. Зокрема, в цьому контексті слід відзначити напрацювання експертів Міжнародного центру перспективних досліджень, які розробили досить ґрунтовні методики моніторингу, аналізу й оцінювання програм політичних партій та їхніх місцевих організацій [308; 309]. При цьому в наукових колах була досить поширена думка про те, що партійні програми значною мірою є формальними документами [301; 310; 311].

За висновками експертів, партійні програми не надто впливають на волевиявлення виборців, оскільки більшість із них продукується в передвиборчий період і відзначається популізмом: «Програми політичних партій за практикою, що склалася, не передбачають відповідальності перед виборцями чи навіть членами партій за їх виконання. Передвиборчі програми партій мають переважно кон'юнктурний характер і не розраховані на довгострокову перспективу та копітку роботу з їх виконання» [312, с. 6].

Предметом дослідження більшості українських партологів була участь політичних партій у процесах пострадянської трансформації. Утім, навіть класики сучасної політології не надають належної уваги впливу, який політичні партії справляють на вектор розвитку і характер трансформаційних процесів у пострадянській Україні (див., наприклад: [313]).

В українській партології мали місце непоодинокі випадки ототожнення ефективної демократії з розгалуженою мережею політичних партій [314; 315]. Водночас були й праці, в яких ставлення до цієї тези мало більш критичний характер [316; 317; 56]. І. Кресіна та Є. Перегуда застерігали від ототожнення багатопартійності з ефективною демократією: «Багатопартійна автократія так само небезпечна, як і одноосібне правління. Більше того, вона не здатна забезпечити стабільний розвиток політичної системи і має яскраво виражену

тенденцію до виродження в однопартійну автократію або ж у відверту політичну диктатуру» [318, с. 13].

Більшість українських політологів дотримувалася думки, що зміцнення партійних систем є одним з визначальних чинників завершення пострадянської трансформації та забезпечення дієвості демократичної влади. Разом з тим серед дослідників існувала точка зору, що набуття політичними партіями статусу головних (виключних) суб'єктів політичного процесу може становити небезпеку для подальшого демократичного розвитку [319; 320].

Науковці НІСД наголошували на тому, що «діяльність політичної еліти щодо масштабних суспільних перетворень повинна здійснюватися у відповідних інституційних формах. Насамперед йдеться про політичні партії та механізми їхньої участі у розробці й реалізації державної політики». При цьому вони відзначали складнощі побудови такого механізму, виходячи з того, що пострадянські партії в абсолютній своїй більшості є організаційним оформленням механізму реалізації інтересів елітних угруповань. Учені наголошували на тому, що політичні ідеології не виконують свої суспільні функції, відповідно «існуючі політичні партії не мають скільки-небудь чітких і системних ідеологічно-програмних настанов», натомість «ключову роль у формуванні суспільно-продукувального середовища відіграють державні інституції і насамперед бюрократична еліта» [172, с. 106, 107; 232, с. 39].

Завершення пострадянської трансформації «висуває на перший план проблему стимулювання розвитку і зміцнення партійної системи» [89, с. 93]. Вирішення проблем політичної структуризації та утвердження в політичній практиці інституту парламентської більшості обумовлювало зміну ролі та суспільного статусу політичних партій, насамперед їхньої участі у формуванні та виявленні політичної волі громадян і запровадженні дієвих механізмів політичної відповідальності парламенту й уряду [321].

1. Тізенгаузен В. Партії, що вони собою являють і для чого вони потрібні / В. Тізенгаузен // Складові демократії. — К.: Либідь, 1993. — С. 30–31.
2. Базовкін Є. Шляхи становлення, форми багатопартійності / Є. Базовкін // Політика і час. — 1991. — № 10. — С. 40–46.
3. Астахова Е. В. Становление многопартийности в СССР: некоторые аспекты / Е. В. Астахова. — Харьков: Облполиграфиздат, 1991. — 150 с.
4. Головатюк В. М. Многопартийность в зеркале общественного мнения / В. М. Головатюк, В. Н. Новак // Современные политические партии и общественные движения: тезисы докл. Респ. науч.-практ. конф. — Донецк, 1991.
5. Україна багатопартійна: програмні документи нових партій / передм., упоряд. О. В. Гарань. — К.: Пам'ятки України, 1991. — 192 с.
6. Стаценко О. С. Партии и партийные системы в современном демократическом процессе: дис. ... канд. полит. наук: 23.00.02 / О. С. Стаценко. — Севастополь, 2004. — 224 с.
7. Топалова С. О. Політичні партії як суб'єкти державної влади: компаративістський аналіз: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / С. О. Топалова. — Харків, 2004. — 210 с.
8. Примуш М. В. Політичні партії: механізми інституалізації і структурної трансформації: дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02 / М. В. Примуш. — Львів, 2003.
9. Дунаєва Л. М. Партійна система в умовах модернізації суспільства: світовий досвід і Україна: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Л. М. Дунаєва. — К., 2001. — 223 с.

10. Категоренко О. І. Трансформаційні та модернізаційні аспекти політичної системи сучасної України: політологічний аналіз : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / О. І. Категоренко. — К., 2004. — 183 с.
11. Гагалюк Б. М. Політичні партії в умовах парламентаризму : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Б. М. Гагалюк. — Львів, 2008. — 205 с.
12. Анастасов О. І. Домінуюча партія як чинник політичної інтеграції у перехідних суспільствах : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / О. І. Анастасов. — Донецьк, 2008. — 225 с.
13. Лещенко В. М. Політична партія у контекстах взаємодії соціальної та політичної систем сучасного українського суспільства : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / В. М. Лещенко. — К., 2010. — 197 с.
14. Вінничук Н. Ю. Політична опозиція як інститут сучасної демократії : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Н. Ю. Вінничук. — К., 2007. — 183 с.
15. Піскарьова Н. І. Політична опозиція як інститут демократії та суб'єкт політичного процесу сучасного українського суспільства : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Н. І. Піскарьова. — Одеса, 2008. — 211 с.
16. Бондар С. С. Політична опозиція в системі владних відносин України : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / С. С. Бондар. — Умань, 2008. — 205 с.
17. Ткаченко Т. В. Опозиція як чинник формування демократичної політичної системи в Україні : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Т. В. Ткаченко. — К., 2009. — 198 с.
18. Веренько В. І. Процеси становлення та розвитку інституту політичної опозиції в Україні : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / В. І. Веренько. — Чернівці, 2009. — 250 с.
19. Балановський Я. М. Політичні коаліції в умовах плюралістичної демократії : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Я. М. Балановський. — Умань, 2009. — 191 с.
20. Зубрицька Д. М. Процес інституалізації політичної опозиції в Україні : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Д. М. Зубрицька. — Львів, 2011. — 235 с.
21. Базів В. А. Партії в політичній системі перехідного періоду: українська практика і світовий досвід : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / В. А. Базів. — Львів, 1999. — 188 с.
22. Ковтун В. М. Політичні партії сучасної України: аналіз ідеологічних орієнтацій : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / В. М. Ковтун. — К., 1999. — 224 с.
23. Волков О. М. Роль та місце політичних ідеологій в суспільствах перехідного типу. Політологічний аналіз : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / О. М. Волков. — К., 1999. — 196 с.
24. Лага В. А. Ідеологічний фактор сучасного політичного та партійного розвитку України : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / В. А. Лага. — К., 2006. — 207 с.
25. Бородай А. В. Становлення політичного центрizmu в партійному житті України : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / А. В. Бородай. — Донецьк, 2007. — 180 с.
26. Агафонова Г. С. Роль політичних партій центристського спрямування у створенні демократичної партійної системи в Україні : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Г. С. Агафонова. — Луганськ, 2009. — 230 с.
27. Гедікова Н. П. Ідейні та політико-правові засади лібералізму: українська перспектива : дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02 / Н. П. Гедікова. — О., 2010. — 430 с.
28. Гутор М. С. Християнсько-демократичний рух в Україні: генеза, ідеологічні та політичні основи трансформації : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / М. С. Гутор. — К., 2013. — 100 с.
29. Гошовська В. А. Процес становлення української соціал-демократії (остання третина XIX століття) : дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02 / В. А. Гошовська. — Харків, 1997. — 385 с.
30. Чувардинський О. Г. Становлення і розвиток повітньої соціал-демократії в Україні : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / О. Г. Чувардинський. — Рівне, 2002. — 199 с.
31. Остюченко С. М. Модернізація соціал-демократичної парадигми в контексті конвергенції ідеологій : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / С. М. Остюченко. — Одеса, 2003.
32. Глушкова Л. В. Соціал-демократичні партії України наприкінці XX — початку XXI століть : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Л. В. Глушкова. — Дніпродзержинськ, 2002. — 177 с.
33. Перегуда Є. В. Політичні доктрини лівих партій України в сучасний період : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Є. В. Перегуда. — К., 2002. — 221 с.

34. Гейда О. В. Теоретико-правові основи організації та діяльності політичних партій в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / О. В. Гейда. — Харків, 2005. — 190 с.
35. Бойко О. Ю. Особливості трансформації партійної системи України за роки незалежності : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / О. Ю. Бойко. — Чернівці, 2004. — 217 с.
36. Бойко О. Ю. Проблема забезпечення правового регулювання парламентської діяльності політичних партій України: політична ретроспектива та сучасний погляд / О. Ю. Бойко // Буковин. журн. — 2003. — № 2. — С. 93–104.
37. Моїсєєва А. С. Організаційні критерії функціонування політичних партій в сучасній Україні : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / А. С. Моїсєєва. — Луганськ, 2009. — 227 с.
38. Погребенник О. І. Організаційна структура як чинник функціонування політичних партій : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / О. І. Погребенник. — К., 2009. — 228 с.
39. Кройтор А. В. Демократизація внутрішньопартійної взаємодії як чинник політичної трансформації в Україні : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / А. В. Кройтор. — Одеса, 2013. — 203 с.
40. Малкіна Г. М. Взаємодія виборчої і партійної систем: світовий досвід та проблеми України : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Г. М. Малкіна. — К., 2004. — 184 с.
41. Старовойтенко Р. В. Імідж політичної партії як чинник електорального вибору : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Р. В. Старовойтенко. — К., 2003. — 181 с.
42. Шачковська Л. С. Електоральна формула як чинник структурування партійної системи сучасної України : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Л. С. Шачковська. — Умань, 2009. — 184 с.
43. Струнін П. А. Реалізація електоральної функції політичними партіями в Україні : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / П. А. Струнін. — Луганськ, 2012. — 190 с.
44. Сакрієр О. Л. Технології конструювання іміджу лідера політичної партії у парламентських виборчих кампаніях України : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / О. Л. Сакрієр. — Чернівці, 2012. — 200 с.
45. Максимець Б. В. Національно-демократичні партії України у виборчих кампаніях початку ХХІ століття : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Б. В. Максимець. — Луганськ, 2012. — 190 с.
46. Лісовська М. М. Партійна символіка у виборчому процесі України : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / М. М. Лісовська. — К., 2015. — 20 с.
47. Саламатіна Т. М. Проблеми аграрних відносин в діяльності політичних партій України : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Т. М. Саламатіна. — К., 1993.
48. Самойленко Є. М. Військове питання в програмних документах партій та рухів в Україні (кінець 80-х — початок 90-х років ХХ століття) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Є. М. Самойленко. — Донецьк, 1993. — 277 с.
49. Череватий С. В. Євроінтеграційна перспектива України в програмних документах та практичній діяльності українських політичних партій : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / С. В. Череватий. — К., 2011. — 227 с.
50. Ключкович А. Ю. Партійна система Німеччини: політологічний аналіз механізму взаємодії органів державної влади та політичних партій (1990–2005 рр.) : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / А. Ю. Ключкович. — Ужгород, 2005. — 241 с.
51. Семенко В. В. Особливості розвитку партійної системи Австрії у контексті європейських трансформаційних процесів : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / В. В. Семенко. — Чернівці, 2006. — 18 с.
52. Скочиляс Л. С. Парламентська діяльність політичних партій України і Росії у пострадянський період : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Л. С. Скочиляс. — Львів, 1999. — 17 с.
53. Нікогосян О. О. Особливості розвитку політичних партій і партійних систем у посткомуністичних країнах : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / О. О. Нікогосян. — Одеса, 2008.
54. Меркотан К. П. Трансформація інституту багатопартійності країн Європи в умовах сучасного політичного процесу : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / К. П. Меркотан. — К., 2008. — 231 с.

55. Кукуруз О. В. Політична опозиція в Україні та Республіці Польща в умовах демократичної трансформації: порівняльний аналіз. : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / О. В. Кукуруз. — К., 2008. — 215 с.
56. Meleshevich A. Political parties in Ukraine: learning democratic accountability? / A. Meleshevich // Political parties and democracy / Kay Lawson, gen. ed. — Santa Barbara, CA : Praeger, 2010. — Vol. 3 : Post Soviet and Asian political parties / Baogang He, Anatoly Kulik and Kay Lawson, ed. — P. 85–111.
57. Міжрегіональний блок реформ. Програмні партійні документи. — К., 1995; Народно-демократична партія. Декларація, програма, статут. — К., 1996; Програма і статут ХДПУ. — К., 1993.
58. Програма, статут Ліберальної партії України. — К., 1995.
59. Програма Української консервативної республіканської партії. — К., 1992; Статут і програма Демократичної партії України. — Світловодськ, 1993.
60. Християнсько-демократична партія України. Програма і статут. — К., 1995.
61. Народний Рух України: державність, демократія, реформи. — К, 1994.
62. Політичні партії України : у 3 т. / уклад. Ю. Шайгородський. — К. : Укр. центр політ. менеджменту, 2005. — Т. 1. — 876 с.; Т. 2. — 900 с.; Т. 3. — 872 с.
63. Другий з'їзд Ліберальної партії України. — К., 1995; IV з'їзд Української республіканської партії. — К., 1993.
64. V з'їзд Української республіканської партії. Стенограма і документи. — К., 1994.
65. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), м. Київ. — Ф. 332. Колекція агітаційних документів, інформаційно-аналітичних видань про участь політичних партій, об'єднань та їх представників у виборах Президента України, народних депутатів України і місцевих рад.
66. Ліберальна партія України в газетних повідомленнях (1991–1993). — К., 1994 ; Від зміцнення місцевої демократії до здобуття влади політичною партією / НДП, Київ. міська орг-ція. — К. : [б. в.], 2004. — 16 с.
67. Хазан Л. «Дело» Владимира Гринёва / Л. Хазан. — К., 1994. — 56 с.
68. Аграрна партія України: Запитання та відповіді. Вичерпна інформація. Поради, побажання, прохання. — К. : Агропромвидав України, 1997. — 25 с.
69. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1992–2005 / редкол.: П. М. Симоненко (голова) [та ін.]. — К. : Преса України, 2005. — 720 с.
70. Журавський В. Політичні об'єднання України як суб'єкти політичного процесу / В. Журавський // Нова політика. — 1996. — № 1. — С. 12–15.
71. Оксак О. Платформи політичних партій: зміст та критерії порівняльного аналізу / О. Оксак // Нова політика. — 2000. — № 2. — С. 12–16.
72. Держава, влада та громадянське суспільство у документах політичних партій України (кінець 1980-х — перша половина 2011 рр.). — К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. — 808 с.
73. Медведчук В. В. Дух і принципи соціал-демократії: українська перспектива / В. В. Медведчук. — К., 2000.
74. Медведчук В. В. Соціал-демократичний вибір — історичний шанс для України / В. В. Медведчук. — К., 2000.
75. Медведчук В. В. Новий вимір демократії / В. В. Медведчук. — К. : Основні цінності, 2001. — 141 с.
76. Симоненко П. М. Народний суверенітет України. Політик про політику / П. М. Симоненко. — К. : АДЕФ-Україна, 2007. — 272 с.
77. Симоненко П. Н. Трудный путь левого движения / П. Н. Симоненко. — К. : Бизнесполіграф, 2010. — 120 с.
78. Симоненко П. Н. Преодоление. Научиться побеждать в классовой борьбе / П. Н. Симоненко. — К. : Бизнес-Поліграф, 2010. — 128 с.
79. Симоненко П. М. Рішучість справедливих / П. М. Симоненко. — К. : Діапринт, 2012. — 248 с.

80. Журавський В. Україна політична: переступити через прірву / В. Журавський. — К., 1995.
81. Журавський В. С. Політична еліта України: теорія і практика трансформації / В. С. Журавський, О. Ю. Кучеренко, М. І. Михальченко. — К., 1999. — 264 с.
82. Журавський В. Політична система України: проблеми становлення і розвитку (правовий аспект) / В. Журавський. — К., Парлам. вид-во, 1999. — 112 с.
83. Вітович О. Війна як спосіб буття / О. Вітович // Замкова гора. — 1992. — № 2.
84. Коваль Р. Передвиборча програма / Р. Коваль // Нескорима нація. — 1993. — № 3.
85. Чорновіл В. Скільки партій потрібно Україні / В. Чорновіл // Вісті Комбатанта. — 1997. — № 4.
86. Політичні структури і процеси в сучасній Україні: політичний аналіз / Ф. М. Рудич (керівник), В. Б. Безверхий, М. І. Кириченко [та ін.]. — К. : Наук. думка, 1995.
87. Кремень В. Основні напрямки трансформації політичної системи України / В. Кремень // Вісник УАДУ при Президентіві України. — 1996. — № 1. — С. 5–13.
88. Михальченко М. І. Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору / М. І. Михальченко, В. С. Журавський, В. В. Танчер. — К. : Логос, 1997. — 178 с.
89. Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки / за ред. А. С. Гальчинського. — К. : НІСД, 2003. — 328 с.
90. Потульницький В. А. Теорія української політології / В. А. Потульницький. — К., 1993; Основи політології : навч. посіб. / кер. авт. кол. Ф. М. Кирилюк. — К., 1995.
91. Лазоренко О. О. Теорія політології / О. О. Лазоренко, О. В. Лазоренко. — К. : Вища школа, 1996. — 179 с.
92. Рябов С. Г. Основи теорії політики / С. Г. Рябов, В. М. Томенко. — К., 1996.
93. Політологія : посіб. для студ. вузів / за ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. — К., 1998.
94. Політологія / за заг. ред. І. С. Дзюбка, К. М. Левківського. — 2-е вид. — К., 2001.
95. Політологія : підручник / за заг. ред. проф. В. Г. Кременя, проф. М. І. Горлача. — Харків : Єдинорог, 2002. — 640 с.
96. Швидак О. М. Політологія. Практикум : навч. посіб. / О. М. Швидак. — К. : НМЦВО, 2001. — 220 с.
97. Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки) : підручник / П. П. Шляхтун. — К., 2002.
98. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку : навч. посіб. для студ. вищ. закл. освіти / І. Ф. Курас, Ф. М. Рудич, Р. В. Балабан [та ін.]. — К. : Парлам. вид-во, 2002. — 327 с.
99. Політологія : підручник / за наук. ред. А. Колодій. — 2-е вид., переробл. і допов. — К., 2003.
100. Політологія у запитаннях та відповідях : навч. посіб. / за заг. ред. К. М. Левківського. — К., 2003.
101. Рудич Ф. М. Політологія : підруч. для студ. ВНЗ / Ф. М. Рудич. — К. : Либідь, 2006. — 480 с.
102. Політологія / за ред. О. І. Семківа. — Львів : Світ, 1993.
103. Шведа Ю. Р. Партії та партійна система України : навч. посіб. / Ю. Р. Шведа. — Львів : ЦПД ЛНУ ім. І. Франка, 2001. — 131 с.
104. Обушний М. І. Партологія : навч. посіб. / М. І. Обушний, М. В. Примуш, Ю. Р. Шведа. — К. : Арістей, 2006. — 432 с.
105. Шведа Ю. Р. Теорія політичних партій і партійних систем : навч. посіб. / Ю. Р. Шведа. — Львів : Тріада плюс, 2004. — 528 с.
106. Примуш М. Політичні партії: історія і теорія : навч. посіб. / М. Примуш. — К. : Професіонал, 2008. — 416 с.
107. Шведа Ю. Р. Соціологія політичних партій : навч.-метод. посіб. / Ю. Р. Шведа. — Львів : ЦПД ЛНУ ім. І. Франка, 2008. — 36 с.
108. Чабанна М. В. Політичні партії і партійні системи : навч. посіб. / М. В. Чабанна. — К. : ВПЦ НАУКМА, 2009. — 202 с.

109. Хімченко О. Г. Політичні партії і виборчий процес в умовах розбудови демократичного суспільства : навч. посіб. / О. Г. Хімченко. — К. : Професіонал, 2006. — 208 с.
110. Шведа Ю. Р. Політичні партії у виборах: теорія та практика виборчої кампанії : навч.-метод. посіб. / Ю. Р. Шведа. — К. : Знання, 2012. — 373 с.
111. Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації : навч. посіб. / Ю. С. Ганжуров, В. В. Лісничий, О. В. Радченко. — К. : Парлам. вид-во, 2008. — 416 с.
112. Мигул І. Політичні ідеології: порівняльний аналіз / І. Мигул. — К. : Фонд «Українська перспектива», 1997. — 52 с.
113. Лібералізм. Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. — К. : Смолоскип, 2002. — 1126 с.
114. Консерватизм. Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. — К. : Смолоскип, 1998. — 598 с.
115. Націоналізм. Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. — К. : Смолоскип, 2000. — 872 с.
116. Шведа Ю. Р. Політичні партії : енцикл. слов. / Ю. Р. Шведа. — Львів : Астролябія, 2005. — 488 с.
117. Шведа Ю. Р. Партії та вибори : енцикл. слов. / Ю. Р. Шведа. — Львів : ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2010. — 750 с.
118. Політичні партії як інститут державної політики та управління: теоретико-методологічний аналіз : монографія / Л. Гонюкова. — К. : НАДУ, 2009. — 392 с.
119. Мейтус В. В. Политическая партия: стратегия и управление / В. В. Мейтус, В. Ю. Мейтус. — К. : Эльга ; Ника-Центр, 2004. — 404 с.
120. Українська багатопартійність: політичні партії, виборчі блоки, лідери (кінець 1980-х — початок 2012 рр.) : енцикл. довід. / за ред. М. Кармазіної. — К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. — 588 с.
121. Бебик В. М. Політологія для політика і громадянина / В. М. Бебик. — К. : МАУП, 2003.
122. Якушик В. Політичні партії та партійні системи / В. Якушик // Політологія / І. С. Дзюбо, К. М. Левківський, В. П. Андрущенко [та ін.]. — К. : Вища школа, 1998. — С. 294.
123. Примуш М. Інституційні та партійні системи / М. Примуш // Віче. — 2003. — № 4 (133). — С. 28.
124. Шведа Ю. Чи не є «закон диспаритету» М. Дюверже «розетським каменем» української парталогії? / Ю. Шведа // Політ. менеджмент. — 2012. — № 4–5. — С. 57–65.
125. Основи політичної науки. Курс лекцій. Ч. 2. Політичні процеси, системи та інститути / за ред. Б. Кухти. — Львів : Кальварія, 1997. — С. 249–254.
126. Якушик В. Основні різновиди партійних систем / В. Якушик // Політичні партії України / авт. кол. : О. П. Голобуцький, Т. Г. Криворучко, В. О. Кулик [та ін.]. — К. : Кобза, 1996. — С. 10–12.
127. Висоцький В. М. Функції політичних партій: правовий зміст поняття, ознаки, правова регламентація / В. М. Висоцький // Держава і право. — 2010. — Вип. 49. — С. 147–153.
128. Гарань О. В. Вбити дракона. З історії Руху та нових партій України / О. В. Гарань. — К. : Либідь, 1993. — 200 с.
129. Литвин В. Ліві, праві і центр / В. Литвин // Політика і час. — 1992. — № 4.
130. Кремень В. Політичні партії України: порівняльний аналіз програмних документів / В. Кремень, Є. Базовкін. — К., 1993.
131. Литвин В. М. Політична арена України. Дійові особи та виконавці / В. М. Литвин. — К., 1994.
132. Яблонський В. Сучасні політичні партії України : довідник / В. Яблонський. — К., 1996.
133. Слюсаренко А. И. К проблеме классификации новых политических партий Украины / А. И. Слюсаренко, Н. В. Томенко // Философ. и социол. мысль. — 2006. — № 5. — С. 3–13.
134. Томенко М. Хто є хто. Партії та політики ХХІ століття / М. Томенко // Діалог. — 2006. — № 12 (365). — С. 23–25.

135. Рудич Ф. Становлення нових політичних структур / Ф. Рудич // Політика і час. — 1992. — № 7, 8.
136. Колодій А. Ф. Політичний спектр: про деякі критерії «лівих» і «правих» політичних сил в посткомуністичних країнах / А. Ф. Колодій // Філософ. і соціол. думка. — 1995. — № 9, 10.
137. Шведа Ю. Ідеологічні особливості партійної системи в Україні / Ю. Шведа // Українські варіанти. — 1997. — № 1. — С. 20–27.
138. Томенко М. Українська перспектива: історико-політологічні підстави сучасної державної стратегії / М. Томенко // Політ. студії. — К., 1995. — С. 93.
139. Голобуцький О. Політичні партії України / О. Голобуцький, В. Кулик // Політика плюс. — 1995. — № 2. — Жовтень. — С. 26–40.
140. Якушик В. Типології політичних партій / В. Якушик // Політичні партії України / авт. кол.: О. П. Голобуцький, Т. Г. Криворучко, В. О. Кулик [та ін.]. — К.: Кобза, 1996. — 142 с.
141. Білоус А. Політичні об'єднання України / А. Білоус. — К.: Україна, 2003. — С. 10–24.
142. Дикань К. Десять років по тому: від УГС до... Історія новітнього партійного будівництва / К. Дикань. — К., 1999.
143. Базів В. Політичні партії в незалежній Україні: генеза і типологія / В. Базів. — Львів: Ін-т українознавства НАН України, 1998. — С. 10, 99–102.
144. Пуфлер Е. Партійна система незалежної України: особливості формування / Е. Пуфлер // Нова політика. — 1997. — № 1. — С. 13–25.
145. Романюк А. Партії та електоральна політика / А. Романюк, Ю. Шведа. — Львів: Астролябія, 2005. — С. 237.
146. Войтків В. Партійна система України: етапи становлення та їх особливості [Електронний ресурс] / В. Войтків // Політ. менеджмент. — 2007. — № 2 (23). — С. 114–122. — Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=69&c=1597>.
147. Бойко О. Ю. Формування і особливості становлення партійної системи в Україні / О. Ю. Бойко // Українська історична наука на порозі ХХ століття: матеріали Міжнар. наук. конгресу (16–18 трав. 2000 р.). — Чернівці: Рута, 2001. — Т. 4. — С. 8–17.
148. Бойко О. Ю. Партійна система незалежної України: особливості формування і тенденції подальшої трансформації / О. Ю. Бойко // Буковин. журн. — 2004. — № 2. — С. 100–110.
149. Бойко О. Ю. Особливості українського патогенезу / О. Ю. Бойко // Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість: зб. матеріалів VII Всеукр. наук.-практ. конф., Київ, 15–16 квіт. 2004 р. Т. 3. / редкол.: В. П. Андрущенко (відп. ред.) [та ін.]. — К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2004. — С. 14–17.
150. Вишняк О. І. Дослідження і прогнозування виборів в Росії та Україні: досвід і проблеми (1990–1998) / О. І. Вишняк, І. П. Шевель. — К.: Стило, 1998. — 150 с.
151. Дергачов О. Особливості розвитку українських партій і партійної системи [Електронний ресурс] / О. Дергачов. — Режим доступу: http://www.politdumka.kiev.ua/ru/index.php?old_site=1&aid=298.
152. Калмакаш І. Виникнення та еволюція національної партійної системи в Україні ХХ століття: дослідження / І. Калмакаш, О. Бриндак. — Одеса: Астропринт, 1997. — С. 98.
153. Політичні партії у «Виборах-2002»: втеча від ідеології [Електронний ресурс]: прес-реліз прес-конференції «Учасники виборів-2002: імідж та політичні ресурси» 15 жовт. 2001 р. / УНІАН; учасники прес-конф.: Володимир Полохало, Олександр Дергачов, Сергій Макеев [та ін.]. — Режим доступу: http://www.politdumka.kiev.ua/index.php?old_site=1&aid=253&BEGIN_ROW=240.
154. Журавський В. С. Політична система України: проблеми становлення і розвитку (правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / В. С. Журавський. — Харків, 2000. — 169 с.
155. Костишева С. Нові тенденції в розвитку політичних партій України / С. Костишева, О. Ворошилов // Нова політика. — 1996. — № 6. — С. 28–30.
156. Кузьо Т. Багатопартійна система України: проблеми і конфлікти / Т. Кузьо // Політологічні читання. — 1993. — № 1.
157. Томенко М. Політична система та політичні партії / М. Томенко // Політологія посткомунізму. Політичний аналіз посткомуністичних суспільств. — К.: Політ. думка, 1995.

158. Дергачов О. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://politdumka.kiev.ua/ru/index.php?old_site=1&aid=299#.
159. Рагозін М. П. Развитие партийной системы в Украине: количественный анализ / М. П. Рагозін // Наукові записки. Т. 21. Політ. науки. — К.: КМ Академія, 2002. — С. 46.
160. Лісничук О. Чи є політико-економічні групи перешкодою для політичного розвитку України? / О. Лісничук, О. Сушко. — К.: Фонд ім. Фрідріха Еберта. Регіональне представництво в Україні, Білорусі та Молдові, 2005.
161. Танчер В. Політичні партії та рухи у світлі «ситуації постмодерну» / В. Танчер, О. Карась, О. Кучеренко. — К., 1997.
162. Радченко О. Політичні партії у виборчому процесі / О. Радченко // Сучасний виборчий PR. — К., 2004.
163. Грабовський С. Близькість і злиденність багатопартійних виборів [Електронний ресурс] / С. Грабовський // Критика. — 1998. — Берез. — Режим доступу: <http://krytyka.kiev.ua/articles/s1-3-98.html>.
164. Дорошенко А. Організована злочинність як фактор політичного процесу / А. Дорошенко // Віче. — 2000. — № 10 (103). — С. 90–112.
165. Бекешкіна І. Вибори як вияв політичної диференціації українського суспільства / І. Бекешкіна // Соціальні виміри суспільства : зб. наук. пр. — Вип. 6. — К.: ІС НАН України, 2003. — С. 3–13.
166. Бекешкіна І. Е. Політична структурованість українського суспільства / І. Е. Бекешкіна // Уряд. кур'єр. — 2003. — 16 січня.
167. Бекешкіна І. Е. Хто з політиків кому заважатиме на виборах Президента 2004 року? / І. Е. Бекешкіна // Політ. коментар. — К.: Міжнар. центр перспект. дослідж., 2003. — Серпень. — С. 15–16.
168. Вишняк О. Імідж політичних партій та блоків: підходи та результати досліджень / О. Вишняк // Політ. портрет України. — 2003. — № 26. — С. 39–45.
169. Пастрюліна Л. Українські партії та парламентські вибори — 2002: специфіка та можливі результати [Електронний ресурс] / Л. Пастрюліна // Політичні партії — провідний чинник розвитку політичної системи в Україні : матеріали «круглого столу». — К.: НІСД, 2004. — 67 с. — Режим доступу: <http://www.ua.org.ua/brochure/2002/003/002.htm>.
170. Матусевич В. А. Політичні партії і «групи тиску» — чинники політичного процесу / В. А. Матусевич // Українське суспільство — 2003. Соціологічний моніторинг. — К.: ІС НАН України, 2003. — С. 191–195.
171. Паламарчук В. М. Трансформації демократії та пошук стратегії суспільно-політичного розвитку України : монографія / В. М. Паламарчук, О. В. Литвиненко, С. О. Янішевський. — К.: НІСД, 2003.
172. Виборча кампанія — 2002: реальність, результати, перспективи : зб. наук. ст. (за матеріалами ХІІІ Харків. політол. читань). — Харків: Право, 2002.
173. Політичні партії — провідний чинник розвитку політичної системи в Україні : матеріали круглого столу. — К.: НІСД, 2004. — 67 с.
174. Тімкін І. Політичні партії як суб'єкти процесу політичного управління / І. Тімкін, Н. Новикова // Політ. менеджмент. — 2010. — № 4. — С. 73–82.
175. Балабан Р. Політичні партії України на шляху до політичного класу / Р. Балабан // Наукові записки Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України. — 2008. — Вип. 38. — С. 77–94.
176. Бебик В. Пропорційні вибори — 2007: уроки на майбутнє / В. Бебик, Н. Трач // Віче. — 2008. — № 17. — С. 16–17.
177. Шведа Ю. Р. Технологія виборчої кампанії. Основи електорального маркетингу та менеджменту : навч. посіб. / Ю. Р. Шведа. — Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2013. — 339 с.
178. Шведа Ю. Р. Вибори від А до Я: наст. кн. менеджера виборчої кампанії / Ю. Р. Шведа. — Львів: Астролябія, 2015. — 383 с.
179. Лісовська М. Особливості символіки провідних політичних партій України / М. Лісовська // Політологічні та соціол. студії. — Чернівці, 2011. — Т. 10. — С. 238–247.

180. Лісовська М. Партійний бренд як засіб впливу на електорат / М. Лісовська // Політ. менеджмент. — 2012. — № 1–2. — С. 153–161.
181. Борисов М. Електоральна і партійна конкуренція в Росії та в Україні: результати трансформації правил гри / М. Борисов // Політ. менеджмент. — 2012. — № 4–5. — С. 212–227.
182. Миклашук І. Ідеологічні засади політичних партій України (за передвиборчими документами 2006–2007 рр.) / І. Миклашук // Стратег. пріоритети. — 2009. — № 3. — С. 79–86.
183. Партійна система сучасної України: еволюція, тенденції та перспективи розвитку : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 24–25 листоп. 2011 р. — К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. — 588 с.
184. Політичні партії в умовах трансформації соціально-політичної структури України / авт. кол.: В. М. Яблонський, П. А. Бурковський, С. М. Черненко [та ін.]. // Україна: політичні стратегії модернізації : зб. наук.-аналіт. доп. / за ред. М. М. Розумного (заг. ред.), О. А. Корнієвського, В. М. Яблонського [та ін.]. — К. : НІСД, 2011. — 328 с.
185. Партійна система України після парламентських виборів — 2012 : аналіт. доп. / за заг. ред. О. А. Фісуна. — Харків : Золоті сторінки, 2012. — 116 с.
186. Партійна система України: особливості становлення, проблеми функціонування, тенденції еволюції : аналіт. доп. Центру Разумкова // Національна безпека і оборона. — 2010. — № 5. — С. 2–33.
187. Ковриженко Д. Регулювання політичних партій в Україні: сучасний стан і напрями реформ / Д. Ковриженко, О. Заславський, В. Шрамович // Парламент. — 2010. — № 2. — С. 4–88.
188. Кармазіна М. С. Питання науково-технічної модернізації країни у програмах політичних партій / М. С. Кармазіна // Інноваційна перспектива у стратегії національної консолідації в Україні : аналіт. доп. / за ред. О. М. Майборода. — К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. — 280 с.
189. Зеленько Г. Особливості інституціоналізації політичних партій в Україні / Г. Зеленько // Інституційні зміни політичної системи сучасної України: оцінка стану та напрями оптимізації : аналіт. доп. / за ред. д-ра політ. наук, проф. Г. І. Зеленько. — К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. — 164 с.
190. Зайцев О. Ідеологія УНА–УНСО / О. Зайцев // Вісник. — 1992. — № 2.
191. Плющ Л. Чи має перспективи український фашизм? / Л. Плющ // Сучасність. — 1993. — № 4.
192. Косів М. Український націоналізм в умовах політичного плюралізму та багатопартійності / М. Косів // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія (історія, уроки, сучасність) : матеріали наук. конф. — Стрий, 1993. — С. 79–84.
193. Українські ліві: між комунізмом і соціал-демократією / за ред. О. Гараня, О. Майборода. — К. : КМ Академія, 2000. — С. 28.
194. Гарань О. Ідейні засади лівого руху в Україні: чи відбувається дрейф до соціал-демократії? / О. Гарань, О. Майборода. — К., 1999.
195. Перспективи лівої ідеології в умовах соціальних трансформацій. (Як українські ліві відповідають на виклики сучасності?) : матеріали конф. / за ред. М. О. Шульги. — К. : САУ ; ІС НАН України, 2003.
196. Парахонський Б. «Ліві» сили у пострадянському просторі / Б. Парахонський // Розбудова держави. — 1998. — № 5–6. — С. 73–84.
197. Атоян А. И. Ультралевоые. Опыт социального конфликта / А. И. Атоян. — Луганск, 2001.
198. Вовк В. Соціал-демократія на Україні. В пошуках сучасних підходів / В. Вовк // Голос громадянина. — 1990. — № 19 (верес.). — С. 10.
199. Алин А. О текущем моменте в социал-демократическом движении Украины / А. Алин // Информ. бюллетень ОСДПУ. — К., 1991. — С. 11–13.
200. Литвин В. Сучасні соціал-демократичні партії України / В. Литвин // Політика і час. — 1991. — № 8. — С. 44–49.
201. Славін Б. Про актуальні проблеми сучасної теорії соціалізму / Б. Славін // Політика і час. — 1991. — № 8. — С. 14–20.

202. Урчукін В. До суспільства демократичного соціалізму / В. Урчукін // Політика і час. — 1991. — № 8. — С. 24–28.
203. Андреев Е. На шляху до нової соціальної реальності / Е. Андреев // Політика і час. — 1991. — № 8. — С. 21–23.
204. Валуйський О. Соціалізм і сучасна соціал-демократія / О. Валуйський // Політика і час. — 1991. — № 9. — С. 18–23.
205. Висоцький О. Виникнення сучасної української соціал-демократії / О. Висоцький // Політол. читання. — 1994. — № 4. — С. 67–83.
206. Висоцький О. Витоки сучасної української соціал-демократії / О. Висоцький, А. Голуб // Генеза. — 1995. — № 1 (3). — С. 184–187.
207. Висоцький О. Соціал-демократи в сучасній Україні: досвід політичної опозиції / О. Висоцький // Політол. читання. — 1995. — № 1. — С. 73–79.
208. Відродження соціал-демократії в Україні / за ред. М. Поповича. — К., 1997; Лівоцентристська перспектива України : зб. експерт. матеріалів / кер. проекту В. Вовк. — К., 1997.
209. Глушкова Л. В. Вибір соціал-демократичного розвитку суспільства — шлях України в ХХІ столітті / Л. В. Глушкова // Грані. — 2000. — № 5 (13). — С. 87–90.
210. Глушкова Л. В. Соціал-демократична концепція розвитку громадянського суспільства — складова ідеологічних змагань виборчого процесу 2002 року / Л. В. Глушкова // Грані. — 2002. — № 3 (23). — С. 113–116.
211. Глушкова Л. В. Соціал-демократичний рух в Україні в 90-роках ХХ століття: історіографія проблеми / Л. В. Глушкова // Грані. — 2002. — № 1 (21). — С. 83–90.
212. Глушкова Л. В. Становлення соціал-демократичного руху в українському суспільстві за умов політичного плюралізму / Л. В. Глушкова // Грані. — 2001. — № 3 (17). — С. 102–105.
213. Литвин В. Центризм. Місце злагоди замінити не можна / В. Литвин // Віче. — 1994. — № 1. — С. 90–93.
214. Литвин В. Центризм в українському політичному житті: реальності і перспективи / В. Литвин // Політол. вісник. — К., 1994. — Вип. 4. — С. 110–114.
215. Кирилюк І. Феномен політичного центризму: до сутності явища та специфіки прояву в українській політиці [Електронний ресурс] / І. Кирилюк. — Режим доступу: <http://www.lp-ua.info/2003/312.php>.
216. Баранівський В. Ідеологія центризму як підґрунтя економічної безпеки України / В. Баранівський // Політ. менеджмент. — 2011. — № 1. — С. 3–7.
217. Пахарев А. Д. Політика центризму в Україні. Проблеми формування та перспективи розвитку / А. Д. Пахарев // Трибуна. — 2002. — № 3–4. — С. 23–25.
218. Васильева Г. С. Проблеми становлення політичного центризму в сучасній Україні [Електронний ресурс] / Г. С. Васильева. — Режим доступу: http://www.rusnauka.com/DN2006/Politologia/8_vasil_jeva1.doc.htm.
219. Бородай А. В. Центризм як чинник розвитку багатопартійності в Україні / А. В. Бородай // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского : Полит. науки. Т. 19 (58), № 2. — 2006. — С. 71–78.
220. Корнієвський О. Роль політичних партій у формуванні державної політики у сфері національної безпеки / О. Корнієвський // Політ. менеджмент. — 2009. — № 4. — С. 125–133.
221. Литвин В. Кризь призму партійного бачення. Зовнішня політика і політичні партії України: підходи і проблеми / В. Литвин // Політика і час. — 1993. — С. 26–31.
222. Майборода М. І. Трансформація партійної системи в Україні на прикладі Донецької області : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / М. І. Майборода. — Маріуполь, 2013. — 200 с.
223. Белашко С. О. Партійний вимір політичної участі місцевих та регіональних еліт / С. О. Белашко // Наукові записки НаУКМА : Політ. науки. — 2010. — Т. 108. — С. 48–51.
224. Політичні партії України за рік до парламентських виборів: регіональний вимір / за ред. С. Мітряєвої. — Ужгород : Ліра, 2005. — 112 с.
225. Рябчук М. Демократія та «партія влади» в Україні / М. Рябчук // Політ. думка. — 1994. — № 3. — С. 37–43.

226. Рябчук М. Зона відчуження: українська олігархія між Сходом і Заходом / М. Рябчук. — К.: Критика, 2004. — С. 137–155.
227. Турчинов О. Тіньова економіка і тіньова політика / О. Турчинов // Політ. думка. — 1996. — № 3–4.
228. Мелешевич А. Партії влади та партійні системи в пострадянських країнах / А. Мелешевич // Вибори та демократія. — 2006. — № 1. — С. 72–80.
229. Белашко С. О. «Партії влади» в умовах неопатрімоніального режиму / С. О. Белашко // Наукові записки Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України. — 2010. — № 1 (45). — С. 251–260.
230. Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика: матеріали наук.-практ. конф. — К., 1996.
231. Партія — влада — еліта в процесі трансформації політичної системи в Україні // Вісник Львів. ун-ту: Філософ. науки. — Світ, 1998. — Вип. 2.
232. Паламарчук В. Український варіант сучасної європейської демократичної держави / В. Паламарчук, О. Литвиненко // Віче. — 2003. — № 5 (134). — С. 38.
233. Паламарчук В. Напівдемократія як результат політичних перетворень? / В. Паламарчук, О. Литвиненко // Віче. — 2003. — № 1 (130). — С. 15–18.
234. Малярчук В. Європейський імідж нової «партії влади»: сподівання і застереження [Електронний ресурс] / В. Малярчук. — Режим доступу: <http://www.tomenko.kiev.ua/cgi/print.cgi?url=pc01-2005-04.html>.
235. Кресіна І. Політична реформа: проблеми і перспективи / І. Кресіна, Є. Перегуда // Віче. — 2003. — № 2 (131). — С. 25.
236. Агафонова Г. С. Розвиток внутрішньопартійної демократії парламентських партій (на прикладі ВО «Батьківщина» та Партії регіонів) / Г. С. Агафонова // Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр. — К., 2010. — Вип. 30. — С. 474–479.
237. Белашко С. О. Партійне лідерство в сучасній Україні: методологічні аспекти дослідження / С. О. Белашко // Стратег. пріоритети. — 2011. — № 4 (21). — С. 69–74.
238. Белашко С. О. Партійне лідерство як форма політичної участі: пострадянська специфіка / С. О. Белашко // Вісник НТУУ «КПІ»: Політологія. Соціологія. Право. — 2011. — № 4 (12). — С. 16–25.
239. Корнієнко В. О. Формування політичної культури сучасної владної еліти в Україні: монографія / В. О. Корнієнко, В. В. Добіжа. — Вінниця: ВНТУ, 2009. — 160 с.
240. Моїсеєва А. С. Партійне лідерство: особливості реалізації в сучасній Україні / А. С. Моїсеєва // Політол. записки: зб. наук. пр. — Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2011. — Вип. 3. — С. 125–133.
241. Морарь М. В. Внутрішньопартійне керівництво — різновид політичної діяльності / М. В. Морарь // Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр. — К., 2012. — Вип. 56. — С. 520–525.
242. Морарь М. В. Партійне лідерство у трансформаційних суспільствах: теорія і практика / М. В. Морарь // Грані. — 2012. — № 3. — С. 87–91.
243. Морарь М. В. Партійне лідерство як різновид політичного лідерства / М. В. Морарь // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Серія: Політологія. — 2001. — № 949. — С. 81–87.
244. Пахарев А. Проблеми формування політичних еліт у маргіналізованому суспільстві: український вимір / А. Пахарев // Наукові записки Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України. — 2007. — Вип. 36. — С. 276–284.
245. Пахарев А. Д. Типологія політичного лідерства: научные концепции и реальность / А. Д. Пахарев // Наукові записки Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України. — 2007. — Вип. 35. — С. 19–36.
246. Пахарев А. Політичне лідерство в умовах трансформації пострадянських владних режимів / А. Пахарев // Політ. менеджмент. — 2011. — № 5. — С. 68–75.
247. Пахарев А. Політичні лідери лівої опозиції: проблеми консолідації / А. Пахарев // Наукові записки Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України. — 2015. — Вип. 2. — С. 25–40.

248. Рудич Ф. Політичний клас (правляча еліта: її місце і роль в утвердженні незалежності української держави) / Ф. Рудич // Наукові записки Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України. — 2007. — Вип. 36. — С. 265–275.
249. Рудич Ф. Правляча еліта: її місце і роль в утвердженні української держави / Ф. Рудич // Політ. менеджмент. — 2008. — № 2. — С. 3–14.
250. Савченко І. Г. Політичне лідерство: чинник розбудови демократичної держави / І. Г. Савченко // Гілея: науковий вісник : зб. наук. пр. — 2009. — Вип. 27. — С. 337–342.
251. Слабчук Т. А. Вплив політичних партій на розвиток жіночого політичного лідерства в сучасній Україні / Т. А. Слабчук // Гілея: науковий вісник : зб. наук. пр. — 2010. — Вип. 41. — С. 482–489.
252. Траверсе О. Лідерство та керівництво в політичному просторі України / О. Траверсе // Віче. — 2008. — № 2. — С. 6–7.
253. Траверсе О. Політичне лідерство як *universum* / О. Траверсе // Політ. менеджмент. — 2011. — № 2. — С. 85–93.
254. Траверсе О. Інститут політичного лідерства/керівництва в Україні / О. Траверсе // Політ. менеджмент. — 2011. — № 3. — С. 80–87.
255. Траверсе О. Політичне лідерство у процесі українського державотворення: реалії та перспективи / О. Траверсе // Політ. менеджмент. — 2011. — № 6. — С. 82–90.
256. Шабан А. Особливості становлення політичного елітизму і лідерства на пострадянському просторі / А. Шабан // Персонал. — 2008. — № 1. — С. 83–91.
257. Щедрова Г. П. Демократична консолідація політичної еліти: ціннісний аспект / Г. П. Щедрова // Політол. записки : зб. наук. пр. — Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2010. — Вип. 2. — С. 250–258.
258. Політика в особах (Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти) : навч. посіб. / за заг. ред. проф. Ф. М. Рудича. — К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. — 400 с.
259. Примуш М. Політичні партії та їх фінансова діяльність / М. Примуш // Нова політика. — 2000. — № 2. — С. 17–24.
260. Телешун С. Шлюб з розрахунку: український бізнес і політика / С. Телешун // Політ. менеджмент. — 2008. — № 2. — С. 15–18.
261. Крисенко О. Європейський досвід державного фінансування політичних партій: висновки для України : аналіт. записка [Електронний ресурс] / О. Крисенко, Д. Миколенко, Д. Подьячев / Регіон. філіал НІСД у м. Харкові. — Режим доступу до ст.: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/juni08/9.htm>.
262. Особливості функціонування українських політичних партій як акторів українського політичного ринку : аналіт. записка [Електронний ресурс] / І. В. Работягова, У. І. Мовчан, Т. С. Мосенцева, О. В. Крисенко / Регіон. філіал НІСД у м. Харкові. — Режим доступу до ст.: <http://www.niss.gov.ua/articles/329/>.
263. Державне фінансування партій: відкладена реальність [Електронний ресурс] // Сайт Укр. незалежний центр політ. дослідж. — Режим доступу: <http://www.ucipr.kiev.ua/publications/derzhavne-finsanuvannia-partii-vidkladena-realnist>.
264. Чебаненко О. Ефективність політичних партій: проблеми та перспективи / О. Чебаненко, Д. Ковриженко // Парламент. — 2007. — № 1. — С. 4–44.
265. Ковриженко Д. Прозорість фінансування партій і виборчих кампаній в Україні: напрями удосконалення в контексті європейських стандартів / Д. Ковриженко, О. Чебаненко // Парламент. — 2007. — № 2. — С. 27–48.
266. Романюк А. Політико-правові аспекти фінансування політичних партій: світовий досвід та Україна / А. Романюк, Ю. Шведа, О. Шумельда. — Львів : ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2003. — 162 с.
267. Сергєєв В. С. Стратегічне управління інвестиційними партійно-політичними проєктами в сучасній Україні : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / В. С. Сергєєв. — Дніпропетровськ, 2005. — 194 с.

268. Белашко С. О. Політичні партії як патронатно-клієнтні системи / С. О. Белашко // Науковий вісник / Одес. держ. економ. ун-т. ; Всеукр. асоціація молодих науковців. — Одеса, 2009. — № 20 (98). — С. 135–146.
269. Швирков О. Ідеологічні партії і партії-ФПГ / О. Швирков // Політ. менеджмент. — 2009. — № 5. — С. 55–62.
270. Швирков О. Партія-ФПГ як ключовий елемент української партійної системи / О. Швирков // Політ. менеджмент. — 2011. — № 2. — С. 77–84.
271. Адашис Л. Проблеми фінансування політичних партій в Україні / Л. Адашис // Науковий вісник Дніпропетров. держ. ун-у внутр. справ. — 2012. — № 2. — С. 10–16.
272. Лебедюк В. М. Фінансування політичних партій в Україні: механізми державного контролю / В. М. Лебедюк // Інвестиції: практика та досвід. — 2011. — № 14. — С. 100–103.
273. Шумельда О. Джерела фінансування політичних партій / О. Шумельда // Аналітика. — 2002. — № 7. — С. 3–13.
274. Шумельда О. Адміністративний ресурс як елемент ресурсної бази політичних партій / О. Шумельда // Адміністративний ресурс у виборчій кампанії та способи його нейтралізації. — Львів : ЦПД ЛНУ ім. І. Франка. — 2005. — С. 19–28.
275. Сичова Т. Г. Основи стабільності політичного режиму в Україні : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Т. Г. Сичова. — Харків, 1998. — 18 с.
276. Мовчан У. І. Президент, партійна система та уряд: потенційні конфлікти та шляхи їх подолання / У. І. Мовчан // Стратег. пріоритети. — 2012. — № 4 (25). — С. 53–57.
277. Мазуренко Г. М. Теоретичні засади взаємодії виборчої та партійної систем / Г. М. Мазуренко // Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. Серія : Філософія. Політологія. — 2002. — Вип. 39. — С. 134–139.
278. Мазуренко Г. М. Аналіз особливостей взаємодії виборчої і партійної систем: світовий досвід та проблеми України / Г. М. Мазуренко // Дослідження світової політики. — 2003. — № 22. — С. 113–125.
279. Мазуренко Г. М. Реформування виборчого законодавства та його вплив на партійну систему в Україні / Г. М. Мазуренко // Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. Серія : Філософія. Політологія. — 2003. — Вип. 56. — С. 33–34.
280. Мартинюк Р. С. Політична реформа в Україні: деякі критичні зауваження / Р. С. Мартинюк // Острозька акад. — 2006. — № 7 (47). — Лют.
281. Кампо В. Виборче право: трансформація чи консервація суспільних відносин? / В. Кампо // Укр. юрист. — 2004. — № 9.
282. Богашева Н. Проблеми інституціоналізації політичних партій в Україні / Н. Богашева, Ю. Ключковський // Вибори та демократія. — 2008. — № 2. — С. 29–39.
283. Конончук С. Г. Демократичний потенціал пропорційних виборчих систем / С. Г. Конончук, О. А. Ярош, С. А. Горобчишина. — К. : Агентство «Україна», 2009. — 80 с.
284. Телуха Є. В. Вплив виборчої системи на формування партійної системи та механізму політичної влади в Україні / Є. В. Телуха // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Серія : Питання політології. — 2010. — Вип. 16. — С. 115–121.
285. Примуш М. В. Партійна та виборча система України / М. В. Примуш // Польща і Україна — спроба аналізу політичної системи. — Варшава : ELIPSA, 2011. — С. 309–322.
286. Конотопцев О. Партійно-пропорційна система виборів до місцевих рад: доцільність і своєчасність / О. Конотопцев // Аспекти самоврядування. — 2005. — Листоп.—груд. — № 6 (32).
287. Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики : збірник / Центр. виборча комісія. — К., 2001.
288. Максимець Б. В. Регламентація виборчим законодавством участі політичних партій в електоральних процесах: європейський та український досвід / Б. В. Максимець // Грані. — 2001. — № 2. — С. 159–163.
289. Пахарев А. Парламентські вибори в Україні: проблеми формування партійної системи / А. Пахарев // Держава і право : зб. наук. пр. — К., 2002. — С. 397–403.

290. Древаль Ю. Вибори як каталізатор перцептивної партійної системи / Ю. Древаль // Виборча кампанія—2002: реальність, результати, перспективи : зб. наук. ст. (за матеріалами XIII Харків. політол. читань). — Харків : Право, 2002. — С. 5–8.
291. Кресіна І. О. Парламентські вибори в Україні: правові і політичні проблеми : монографія / І. О. Кресіна, Є. В. Перегуда. — К., 2003.
292. Примуш М. Політичні партії на виборах. Виборче законодавство як засіб організації партійної діяльності / М. Примуш // Віче. — 2003. — № 10. — С. 47–52.
293. Примуш М. Політичні партії у виборчому процесі: досліджується тема / М. Примуш // Трибуна. — 2004. — № 9–10. — С. 26–27.
294. Поліщук І. Політичні партії як суб'єкти виборчого процесу / І. Поліщук // Політ. менеджмент. — 2005. — № 6 (15). — С. 42–48.
295. Романюк А. Партії та електоральна політика / А. Романюк, Ю. Шведа. — Львів : Астролябія, 2005. — 348 с.
296. Пробийголова Н. В. Партійна ідентифікація та електоральна поведінка / Н. В. Пробийголова // Наука і освіта. — Дніпропетровськ, 2006. — № 24. — Політологія. — С. 5–9.
297. Райковський Б. Сучасні політичні партії та блоки у виборчих процесах / Б. Райковський // Вісник Центральної виборчої комісії. — 2008. — № 1. — С. 26–32.
298. Конончук С. Партії у виборчих процедурах в Україні / С. Конончук. — К. : Агентство «Україна», 2010. — 17 с.
299. Хорішко Л. Партійний бренд як фактор технологізації політичного процесу / Л. Хорішко // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — 2010. — Вип. 21. — С. 169–177.
300. Сьомий Київський діалог. Вибори — Партії — Політичні рухи : матеріали конф. 2–3 черв. 2011 р. у м. Києві / упоряд. О. Галицька, С. Павлюк. — К. : Вид. Белобрюхов Д. В., 2011. — 36 с.
301. Струнін П. А. Особливості формування виборчих стратегій політичними партіями в Україні / П. А. Струнін // Політол. записки : зб. наук. пр. — Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2011. — Вип. 4. — С. 437–445.
302. Струнін П. А. Вплив ідеологічної ідентифікації на електоральну діяльність політичних партій в Україні / П. А. Струнін // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. — Одеса, 2012. — Вип. 46. — С. 280–287.
303. Левченко Ф. Історичні й теоретичні витоки та еволюція політичної партії [Електронний ресурс] / Ф. Левченко. — Режим доступу: http://www.nobel.mksat.net/vib_2006/stat/st5.htm.
304. Замніус В. Формування ефективного і стабільного партійного представництва у парламенті в контексті удосконалення законодавства про вибори та про політичні партії / В. Замніус // Часопис Парламент. — 2001. — № 1.
305. Туркевич О. Консолідація політичних партій в Україні: визначення поняття / О. Туркевич // Вісник Львів. ун-ту. Серія : Філософ. науки. — 2002. — Вип. 4. — С. 183–188.
306. Шульга Є. Формування урядової коаліції означає формування опозиції / Є. Шульга // Вісник центру. Інформ. бюлетень Міжнар. центру перспект. дослідж. — 2006. — № 14 (318). — 17 квіт.
307. Материалы круглого стола «Кризис партийных идеологий в Украине» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ideologiya.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=9138&Itemid=0.
308. Методика аналізу, моніторингу та оцінки програм політичних партій // Міжнародний центр перспективних досліджень [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://icps.newagelab.com.ua/pub/files/35/63/partyprograms_metodyka.pdf.
309. Удовенко П. Методика аналізу та оцінювання передвиборних програм місцевих організацій політичних партій як інструмент впливу на партійну політику / П. Удовенко, А. Зельницький // Міжнар. центр перспект. дослідж. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://old.icps.com.ua/files/articles/44/5/methodology%20of%20analysis%20of%20NGO%20impact.pdf>.
310. Примуш М. Політичні партії поміж Сцільною бюрократією та Харибодою популізму / М. Примуш // Віче. — 2006. — № 1–2. — С. 26–28.

311. Конончук С. Г. Партійна система України: ідеологічний вимір / С. Конончук, О. Ярош. — К.: Агентство «Україна», 2010. — 76 с.
312. Жданов І. Україна у ХХІ столітті: виклики для політичної еліти / І. Жданов, Ю. Якименко // Національна безпека і оборона. — 2003. — № 9.
313. Бжезінський З. Великі перетворення / З. Бжезінський // Політ. думка. — 1994. — № 3. — С. 5–15.
314. Біденко Ю. Порушення процедурного аспекту демократії як фактор демократизації політичної культури українського суспільства [Електронний ресурс] / Ю. Біденко. — Режим доступу: http://www.democracy.kiev.ua/publications/collections/conference_2005/section_16/Bidenko.doc.
315. Ляшенко О. Перспективи розвитку партійної системи в Україні [Електронний ресурс] / О. Ляшенко. — Режим доступу: <http://www.rb.com.ua/ukr/politics/analytics/2006/350.html>.
316. Пахарев А. Багатопартійність і партійна система — поняття не тотожні / А. Пахарев // Віче. — 2002. — № 2. — С. 3–7.
317. Пахарев А. Перспективи української багатопартійності у контексті можливих змін в організації влади / А. Пахарев // Політ. менеджмент. — 2003. — № 2. — С. 57–64.
318. Кресіна І. Політична реформа: проблеми і перспективи / І. Кресіна, Є. Перегуда // Віче. — 2003. — № 4 (133).
319. Афонін Е. Всевладдя політичних партій як загроза демократизації держави / Е. Афонін, О. Радченко // Політ. менеджмент. — 2007. — № 4 (25).
320. Амелъченко Н. Представительская демократия и формы политического отчуждения [Електронний ресурс] / Н. Амелъченко // Глобальная альтернатива. — 30.09.2007. — Режим доступу: http://www.aglob.info/index.php?option=com_content&task=view&id=15783.
321. Матеріали-стенограма круглого столу з питань проведення політичної реформи [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www-ukr.univer.kharkov.ua/events/prezident/roundtable.php>.